

Dordrecht Ondergronds 45

Gemeente Dordrecht
Nieuwstraat 60-62 / Augustijnenkamp

Een archeologische begeleiding

M.C. Dorst

2014

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Ruimtelijke Realisatie/Archeologie

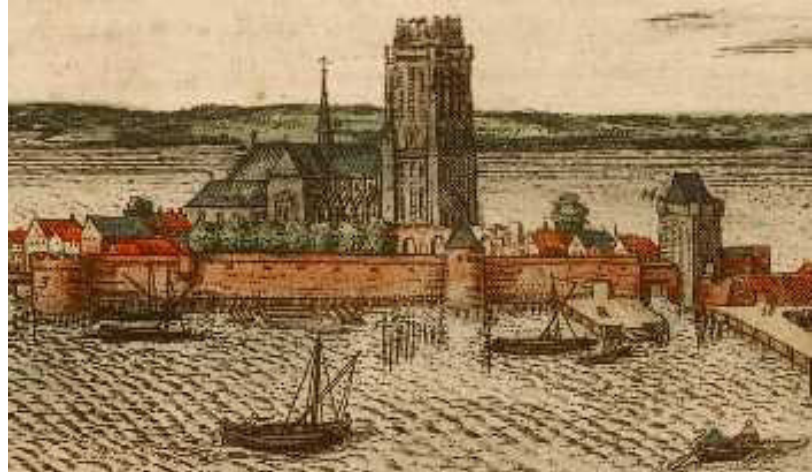
Colofon

ISSN: 1876-2379
 Tekst: M.C. Dorst
 Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
 Redactie/Vormgeving: D.B.S. Paalman
 Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie, tenzij anders vermeld.
 Drukwerk: Drukkerij RAD
 Uitgave: Gemeente Dordrecht, januari 2014

Gemeente Dordrecht
 Sector Stadsontwikkeling / Ruimtelijke Realisatie / Team Archeologie
 P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
 T: (078) 7708223
 E: monarch@dordrecht.nl
 W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2014

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	6
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik	7
2.2 Uitgevoerde werkzaamheden	8
3. Resultaten vooronderzoek	9
4. Doel en vraagstellingen	19
5. Veldwerk	21
5.1 Methoden	21
5.2 Onderzoeksresultaten	21
5.2.1 Bodemopbouw	21
5.2.2 Archeologie	25
Conclusies	39
Literatuur	42
Begrippen en afkortingen	43
Bijlage 1. Boorgegevens	44

Nieuwstraat richting Voorstraat, rond 1900. Foto: Regionaal Archief Dordrecht.

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

In opdracht van de sector Projectmanagement van de gemeente Dordrecht is in het plangebied Nieuwstraat/Augustijnenkamp (tuin The Movies) door de afdeling Ruimtelijke Realisatie/Archeologie een archeologisch onderzoek uitgevoerd. De onderzoekslocatie is heringericht in het kader van de realisatie van filmtheater The Movies aan de Nieuwstraat 60. De onderzoekslocatie is ingericht als terras en fietsenstalling voor het filmhuis.

Uit eerder uitgevoerde onderzoeken is gebleken dat op deze plek vanaf het begin van de 16e eeuw tot 1572 een Clarissenklooster heeft gestaan. Delen van het kloostercomplex hebben in de 17e-18e eeuw dienst gedaan als huisvesting van de Latijnse School en in de 19e en 20e eeuw van het gymnasium en de HBS. Planaanpassing met volledig behoud van archeologische waarden was niet mogelijk. Om te voorkomen dat er bebouwingsresten ongedocumenteerd vernietigd zouden worden, zijn de graafwerkzaamheden begeleid.

Tijdens het onderzoek zijn bebouwingsresten en vondsten uit de 16e-20e eeuw gedocumenteerd, afkomstig van het voormalige klooster, de Latijnse School en het Gymnasium. Dit rapport beschrijft de resultaten van het veldonderzoek.

In hoofdstuk 2 zijn de gegevens van het plan- en onderzoeksgebied vermeld. In hoofdstuk 3 worden de resultaten van het vooronderzoek beschreven en in hoofdstuk 4 zijn het doel en de onderzoeksvragen geformuleerd. In hoofdstuk 5 worden de resultaten van het veldwerk beschreven en tot slot zijn in hoofdstuk 6 de conclusies van het onderzoek verwoord.

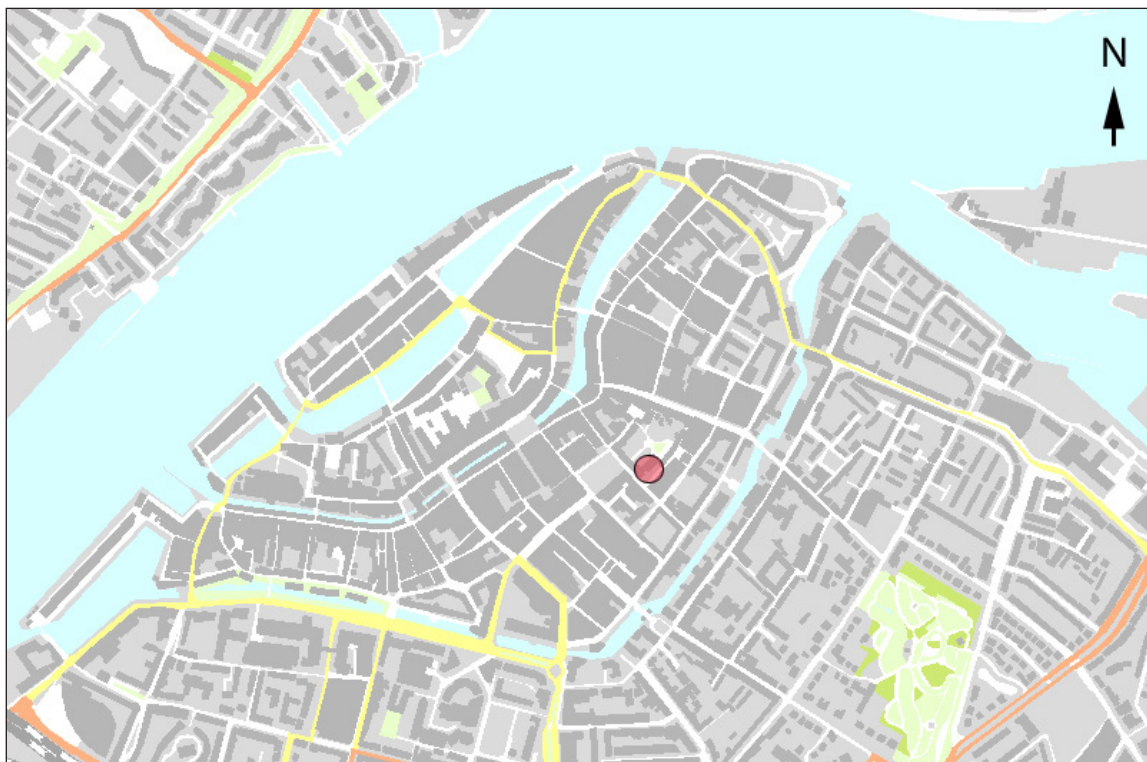
1.2 Administratieve gegevens

Type onderzoek	Archeologische begeleiding conform opgraven
Gemeentelijke projectcode	1305
ARCHIS Onderzoeksmelding	56869
ARCHIS Vondstmeldingsnr.	422688
Archeologische periode	Nieuwe Tijd (na 1500)
Periode veldonderzoek	9-18 juli 2013
Wijk	Historische stadskern
Straat	Nieuwstraat/Augustijnenkamp
Gemeente	Dordrecht
Provincie	Zuid-Holland
Kaartblad	38C
RD-coördinaten (centrum)	105.592 / 425.334
Opdrachtgever	Gemeente Dordrecht, Sector Projectmanagement
Uitvoerder(s)	Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Realisatie/Archeologie
Autorisatie rapport	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht
Digitale archivering	Archief Ruimtelijke Realisatie/Archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoge deponering	Archief Ruimtelijke Realisatie/Archeologie en het Stadsdepot Dordrecht

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plangebied is gelegen in het historische centrum van Dordrecht (afb. 1). Het betreft de onbebouwde groenstrook op de hoek van de Nieuwstraat en de Augustijnenkamp (afb. 2). Het plangebied meet circa 50 x 11 m (550 m²).

Afb. 1. Ligging van het plan- en onderzoeksgebied (rood) in de binnenstad van Dordrecht.

Afb. 2. Ligging van het onderzoeksgebied in detail (rood).

2.2 Uitgevoerde werkzaamheden

Het onderzoeksgebied is heringericht in het kader van de realisatie van filmhuis The Movies, dat gevestigd is in het - aan de noordkant - aangrenzende pand aan de Nieuwstraat 60-62. De onbebouwde groenstrook is ingericht als terras, tuin en fietsenstalling. In het gebied hebben verschillende graafwerkzaamheden plaatsgevonden, waaronder het graven van enkele riool-, kabel- en leidingtracés, het graven van een put voor een vetvanger, het graven van funderingssleuven voor fietsenrekken en een tuinmuur en het graven in het kader van een bodemsanering. De ontgravingsdieptes lagen tussen 40 en 150 cm onder het huidige maaiveld. In het westelijk deel van het gebied is een terras aangelegd. Hier is ontgraven tot circa 40 cm – mv. Op deze plek zijn ook de vetvanger en een deel van de tuinmuur aangelegd. De ontgravingsdiepte hiervoor lag tussen 80 en 150 cm – mv. In het oostelijk deel van het onderzoeksgebied is een fietsenstalling gerealiseerd. Voor de bodemsanering is hier ontgraven tot circa 40 cm – mv, voor de aanleg van de funderingen voor fietsenrekken en de tuinmuur plaatselijk tot 80 cm – mv.

3. Resultaten vooronderzoek

In 2009 is een bureauonderzoek uitgevoerd.¹ Hieronder zijn de resultaten met aanvullende informatie en kaarten weergegeven.

Het plangebied bevindt zich ten zuidoosten van één van de oudste straten van de middeleeuwse stadskern van Dordrecht: de Voorstraat. Bewoning ten westen van de Voorstraatshaven, aan de Poortzijde van de stad (langs de Wijnstraat/Nieuwe Dijk) dateert ten minste vanaf het begin van de 13e eeuw.² Bewoning aan de Landzijde van de stad, ten oosten van de Voorstraatshaven, is waarschijnlijk nog ouder. In 1271 krijgen de Dordtenaren toestemming van de graaf van Holland om een gracht rond de stad te graven, waarschijnlijk de Spuihaven. Dit is de grens van de middeleeuwse stadskern. Vanaf de Voorstraat liep een aantal uitvalswegen in de richting van de stadsgracht, waardoor de stad met de Vest en het buitengebied verbonden was. Het plangebied ligt aan één van deze 13e – eeuwse uitvalswegen. In de vroegste fase heette de betreffende steeg Kauwersinesteghe maar wordt sinds het begin van de 14e eeuw Nieuwstraat genoemd (afb. 1 en 2). Gedurende de Late Middeleeuwen werden aan weerszijden van de Nieuwstraat waarschijnlijk al huizen gebouwd.

In 1326 werd door Willem III, graaf van Henegouwen, aan de orde der Clarissen het recht verleend om elders in de stad een nieuw klooster te stichten. Deze 'Grau susteren' ofwel Clarissen vormden een orde waarin voornamelijk zusters van eenvoudige afkomst werden opgenomen. De orde is ontstaan rond het midden van de 13e eeuw en opgezet door Clara van Assisi.

De Clarissen behoorden tot de orde der Franciscanen en waren van oorsprong een bedelorde die uitging van volledige bezitsloosheid. Dit principe werd echter al snel opgegeven en er werd dan ook wel gesproken van 'rijke claren', waarmee aangegeven werd dat er eigenlijk geen sprake was van een bedelorde. Onder invloed van de Moderne Devotie rond het eind van de 13e eeuw keerde de orde terug naar de regula prima: de eerste regel die volledige bezitsloosheid gebod. Dit leidde bij de Franciscaner orde vanaf het midden van de 15e eeuw tot het opzetten van een netwerk van observante (vrouwen)kloosters van 'arme claren'.³ In de Lage Landen werd in korte tijd een groot aantal clarissenkloosters gesticht waaronder Wamel (1461), Haarlem (1471), Veere (1478), Delft (1475), Brielle (1483), Gouda (1490), Alkmaar (1492), Boxtel (1512) en Amsterdam (1513).⁴

Van de Dordtse vestiging is historisch weinig bekend. Wel zijn er verschillende historische vermeldingen die betrekking hebben op Grauwe Susteren, ofwel Clarissen.⁵ De oudste vermelding hierover dateert uit 1315:

"een woninghe, geheeten dat Cleyn Lombaerden huys; daar mochten de joncfrouwen, met toestemming van graaf Wilem III in 1315 een besloeten Cloester ende Convent van St. Franciscus oerden van Penitencien funderen, tijmmere ende volbrengen."

Het was "de woninghe, daer sij nu ter tijt in woenden", maar ze mochten ook "een ander hofstede binnen onser stede va Dordrecht nemen, ende hem daerinne laten besluyten in der manieren ende ordonnantien, als daertoe behoert."

Voorts nam de graaf "het cloester ende convent mit haeren goeden ende persoenen daertoe behoerende in sijne hoede en bescermenisse."

In 1332 zou vervolgens een klooster gesticht zijn, maar al voor 1313 zouden in Dordrecht "...eenige vrouwen persoenen, beyde maechden ende weduen" aanwezig zijn die zich bezig hielden met ziekenverpleging en die, naar hun grauw gewaad, Grauwe Zusteren werden ge-

1 Dorst 2009.

2 Sarfatij 2007, 89-90.

3 Deze hervormingsbeweging staat ook bekend als het observantisme, waarin de naleving van het armoede ideaal tot uitdrukking komt.

4 Roest 2008.

5 Van Dalen 1902.

noemd.⁶ Deze zaten in eerste instantie in een huis tussen de Breestraat en de Raamstraat. In de 15e eeuw worden ze in verschillende bronnen genoemd: *"gelegen in den huyse in die Raemstraete, alre naest den grauwen susteren..."* (1444), *"een huis staende in die Breestraet bij den Graeuwersusteren erve"* (1449), *"een huys in die Raemstrate aan die graeususteren an d'een side ende Jacob Zegers vethuys aen d'ander side"* (1478).⁷

In 1490 krijgen de grauwe zusters 16 stuivers *"..omdat sij naerstelick souden bidden an God van Hemelrijck om victorie te vercrigen op onse vyanden in den slach"*. Het zal hier gaan om de laatste schermutselingen tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die bekend stonden onder de Jonker Fransenoerlog.

In 1496 is er voor het eerst in de tresoirrekening sprake van Clarissen en de laatste datum waaruit blijkt dat ze nog aan de Breestraat gevestigd waren, dateert uit 1500 waarin *"..Aleyt Graeuwaerts 3 stuiver's jaers vermaakt aen de Graeususters in die Breestraet."*⁸

Tussen 1500 en 1512 zou er een nieuw klooster zijn gesticht: *"..op een huys in de Nieuwstraat, dat gecomen is van Jan Henrickz. en van juffrou Cely van Wijngaerden."*⁹

Het gereedkomen van dit klooster kan op basis van de thesauriersrekening gedateerd worden in 1512, omdat hierin een rekening voor leien vermeld wordt: *"...van die susteren in die Nyeustraet van hare kerck XXXI roeden leydack."*

Dit klooster met de kloosterkapel lag op de kruising van de Nieuwstraat en de Augustijnenkamp en heette 'Sint Clara in Jeruzalem' (afb. 3).

De clarissen waren arm. Dit blijkt ondermeer uit een reactie uit 1547 van het stadsbestuur op een heffing van 20 carolusgulden door de keizer. Volgens de stad was het klooster zo arm en miserabel dat ze nauwelijks in hun eigen onderhoud kon voorzien.¹⁰ Daarnaast vermeldt een document uit het eind van de 15e eeuw dat het klooster door schepenen veroordeeld wordt tot het betalen van een boete omdat het de aankoop van de huizinge Klockelaerstoon niet kon betalen.¹¹

Afb. 3. Het onderzoeksgebied (rode cirkel) geprojecteerd op een uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer (situatie rond circa 1550). Nabij de kruising van de Nieuwstraat en de Augustijnenkamp geeft een kapelletje het Clarissenklooster weer.

Op historische kaarten is alleen de kloosterkapel globaal aangegeven. Soms wordt de kapel haaks op de Augustijnenkamp georiënteerd weergegeven en op andere kaarten staat deze parallel aan de Augustijnenkamp. Een kaart uit die tijd die de bebouwingssituatie betrouwbaar en gedetailleerd weergeeft is niet bekend.

De middeleeuwse huizen op de hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp zijn waarschijnlijk verbouwd tot kloostercomplex.¹² Over de omvang en indeling van het klooster en het aantal panden dat er deel van heeft uitgemaakt, is niets bekend. Het pand dat tot 1910 op de hoek

6 Balen 1677, 165.

7 Van Dalen 1931, 763.

8 Van Dalen 1902, 59.

9 Van Dalen 1931, pandpondboek Heilig Sacramentsgasthuis, 1563.

10 Van Dalen 1931, 764.

11 Van Dalen 1902, 60. Het is niet duidelijk of hier de stadstoren aan de Nieuwe Haven, op het einde van de 's Heer Boeijenstraat, wordt bedoeld of dat het een gelijknamig huis betreft.

12 Dit is mogelijk ook een aanwijzing dat er in Dordrecht sprake was van een tertiariessengemeenschap (van Sint Clara) die over is gegaan naar de clarissenorde.

van de Augustijnenkamp en de Nieuwstraat stond zou het materhuis van het klooster zijn geweest. Balen vermeldt in 1677 dat de kapel drie altaren had en een afgeschoten (afgescheiden) koor.¹³

De nonnen in dit klooster waren van nederige afkomst en gingen gekleed in *„zwarte wielen, linnen (hoofd)doeken en grauwe rokken, dragende achter en voor scapulieren, omgord met geknoopte zeelkoorden ten voeten ahangende.”* (afb. 4, 5).¹⁴

Afb. 4. Clarissen uit het klooster in Tilburg, (vermoedelijk) begin 20e eeuw. Het gezicht is nog gedeeltelijk afgeschermd met een rond, kokervormig kledingstuk (foto: www.clarissen-klooster.nl).

Afb. 5. Clarissen in Megen tijdens de maaltijd op Goede Vrijdag in 1961. Goed te zien zijn de verschillende kledingstukken die de Clarissen droegen, met midden links enkele nonnen met een geknoopt zeelkoord (foto: Guus Bekooy, Megen 1961, collectie MRK Uden).¹⁵

13 Balen 1677, pag. 165. Herwaarden, De Boer, Van Kan en Verhoeven, 1996.

14 Van Dalen 1931, 765. Een wiel (wiele/wieldoeck, Latijn: vëlum) was een nonnensluis die het gezicht bedekte en tot de voeten reikte (www.inl.nl). Scapulieren zijn korte capes die de schouders, borst en rug bedekken.

15 Museum voor Religieuze Kunst, Uden. Met dank aan dhr. W. Prins, conservator.

Het klooster voorzag in haar onderhoud door het verplegen van zieken, spinnen en het schuren en wassen van de altaren van enkele gilden, waaronder dat van het kuipers- of St. Ewoutsgilde. Daarnaast ontving het klooster ook giften uit nalatenschappen van burgers en op religieuze feestdagen wijn of geld van het stadsbestuur.

De grootste inkomsten zullen ze verkregen hebben uit pachtrechten op grond en rentes (huur) op huizen, tienden en stads- en persoonlijke leningen. De grond en huizen zijn waarschijnlijk in bezit gekomen via schenkingen en nalatenschappen. Van deze eigendommen is in 1572 een lijst opgesteld (afb. 6).¹⁶

Bezittingen (pacht- en renterecht)	Inkomsten
landbouwgrond de Rooskens en het Hoeckelant in Bergambacht (pacht)	30 gulden per jaar
landbouwgrond in Heyenoort (pacht)	16 gulden per jaar
landbouwgrond de Brootkist in In de Linde (pacht)	11 gulden per jaar
grond in Dordrecht (rente)	6 gulden
huis in de Spuistraat te Dordrecht (rente)	6 gulden
huis in de Vest te Dordrecht (rente)	2 gulden
pand Den Bonten Vosch in de Kannenkopersbuurt te Dordrecht (rente)	6 gulden
huis in de Mattensteiger te Dordrecht (rente)	6 gulden
huis Sint Joris op de Rie(t)dijk te Dordrecht (rente)	6 gulden
huis in de de Kromme Elleboog te Dordrecht (rente)	30 stuivers per jaar
huis in de Augustijnenkamp te Dordrecht (rente)	111 gulden (?)
huis in de Heer Mathysstraat (Kolfstraat) te Dordrecht (rente)	111 gulden (?)
huis tegenover de Augustijnenkamp te Dordrecht (rente)	2 gulden
huis de Vergulde Schaer achter tegenover het stadhuis te Dordrecht (rente)	12 gulden
huis inden Lantaren bij de Vriesestraat te Dordrecht (rente)	9 gulden
huis bij Gorinchem op het Martveldt (rente)	3 gulden
bleekveld in de Augustijnenkamp te Dordrecht	
tienden van Putten en Zwijndrecht (rente)	24 gulden per jaar
stadsleningen Dordrecht (rente)	64 gulden per jaar
leningen Putten (rente)	29 gulden per jaar
persoonlijke lening Pieter Jansz. te Middelkoop (rente)	6 gulden per jaar

Afb. 6. Overzicht van de inkomsten uit onroerend goed (pacht- en renterecht) van het klooster in 1572.¹⁷

¹⁶ Van Dalen 1902, 62-67.

¹⁷ Bij de vermeldingen met een vraagteken is niet duidelijk of hier 111 gulden wordt bedoeld of dat hier oorspronkelijk III (in Romeinse cijfers) zou moeten staan. Een rente van 111 gulden is uitzonderlijk hoog.

Uit stedelijke alimentatiestukken van na de Reformatie zijn de namen bekend van enkele van de 14 nonnen die hier tot 1572 woonden. De abdis heette *Margaritha Willemsdr.*, andere zusters waren: *Anna van Looven Jacobsdr.*, *Lyntgen Jansdr.*, *Neeltje Woutersdr.*, *Willemke Huybrechtsdr.*, *Anna en Margaretha van Castilien*, *Marycken Geridsdr.* en *Myntje Gheertsdr.*¹⁸

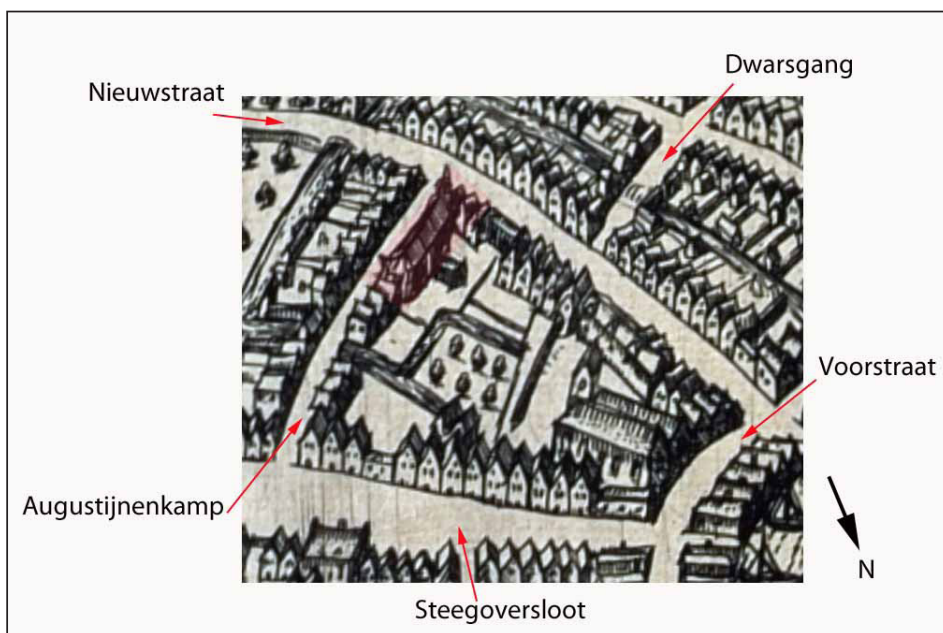
Aan het kloosterleven in Dordrecht kwam in 1572 plotseling een einde. Nadat het stadsbestuur op 25 juni 1572 de Geuzen in de stad had toegelaten en de zijde van de prins van Oranje koos, kreeg het rooms-katholicisme het moeilijk. De kerken en kloosters in de stad werden opgeheven en hun bewoners verdreven. Na 1572 kwam ook het clarissenklooster leeg te staan. De 14 zusters die hier tot dat moment woonden zijn niet gevlucht en werden tot hun dood door de stad onderhouden. De laatste (bekende) betaling aan een grauwe zuster dateert uit 1630.

De kapel wordt in 1575 in eerste instantie gebruikt als bergplaats voor het geschut van de stad: "*Noch opten XVI Septembry aangenomen te maecken een groot kozyn met een nyeuwe deur in de kerk van de nonnen omme 't geschut daerinne te ryden.*"¹⁹

Op aandringen van enkele predikanten bij de magistraat kreeg het leegstaande klooster in 1579 een nieuwe bestemming, namelijk als huisvesting voor de Latijnse School. Op de oudst bekende kaarten van na 1579 is op de locatie geen kapel afgebeeld.²⁰ Ook is niet bekend in welke mate de verschillende panden van het klooster zijn afgebroken of opgenomen in de bebouwing van de Latijnse School. Wel is bekend dat het klooster een spinhuis had, dat werd opgenomen in de woning van de rector.²¹

Op een kaart uit 1581 van Lodovico Guicciardini's beschrijving van Dordrecht uit 1567, is de locatie gedetailleerder weergegeven en wordt de kloosterkapel wel weergegeven (afb. 7).²²

Op de hoek van de Nieuwstraat en Augustijnenkamp zijn langs de Nieuwstraat drie huizen te zien. Vermoedelijk zijn dit de panden die in gebruik waren als materhuis van het klooster. Van het ten noorden hiervan, parallel aan de Nieuwstraat, gelegen pandje is vastgesteld dat het in gebruik was als leslokalen van de Latijnse School.²³ Het materhuis van het klooster was na de Reformatie in gebruik als woning voor de rector van de Latijnse School.

Afb. 7. Het onderzoeksgebied (rood) geprojecteerd op een uitsnede van een kaart van Guicciardini uit 1581. Langs de Augustijnenkamp is de kloosterkapel te zien. Aan de Nieuwstraat zijn drie huisjes aanwezig die waarschijnlijk in gebruik waren als materhuis en na de Reformatie als woning voor de rector van de Latijnse School.

18 Van Dalen 1902, 61-62.

19 Van Dalen 1902, 69.

20 Janssonius 1581, Plantijn 1581.

21 Van Dalen 1902.

22 In de eerste versie van zijn beschrijving van onder andere Dordrecht uit 1567 is nog geen kaart van Dordrecht aanwezig. Deze is wel aanwezig in de tweede uitgave uit 1581. Hiervan komt in 1612 een Nederlandse versie uit. Vermoedelijk is deze kaart door velen overgenomen. Het is niet bekend op welke informatie Guicciardini zijn kaart heeft gebaseerd. Dit kan zijn eigen (oude) informatie uit de periode van het klooster zijn, maar het kan ook de situatie uit circa 1580 weergeven.

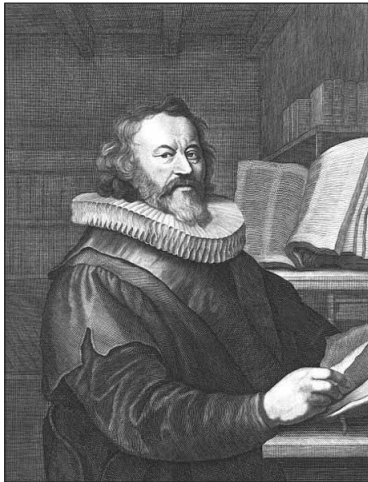
23 Dorst 2012.

Langs de Augustijnenkamp is een langgerekt pand met een torentje te zien. Waarschijnlijk wordt hier de locatie van de kloosterkapel aangegeven. De kapel(toren) wordt in 1662 nog vermeldt in de Dordtse Arcadia door Lambert van den Bos: "*Maer daer achter daer ghy dien vierkanten dubbelden Toorn met de baluster daerboven opsiet was het klooster van de Grauwe susters van de derde regel van den heyligen Franciscus.*"²⁴

Op basis van bouwbestekken uit de 17e eeuw is bekend dat er meerdere verbouwingen hebben plaatsgevonden, waaronder mogelijk de (gedeeltelijke) sloop van de kapel(toren) in 1697.²⁵

Dat het materhuis na de Reformatie in gebruik is genomen als woning voor de rector van de Latijnse School is op te maken uit een vermelding uit 1585, waarin de kerkenraad bepaalde dat: "*..de rector soude trecken in 't huys daer Johannes Vos uutgestorven is, neven de schole om voirtaan bij de schole te blijven.*"²⁶

De genoemde Johannes Vos was de vader van de beroemde theoloog, humanist en taalkundige Gerardus Johannes Vossius (afb. 8). De familie Vos verliet in 1577 hun toenmalige woonplaats Heidelberg en vestigde zich uiteindelijk rond 1583 in Dordrecht. Waarschijnlijk verbleef de familie vanaf dit moment in het voormalige materhuis. Al snel na aankomst in Dordrecht overleden de beide ouders en werden Vossius en zijn zusje Anthonia opgevoed door Barbara van der Myle. Dit was de weduwe van predikant Jacob van der Myle, een collega en vriend van Johannes Vos.

Afb. 8. Rector Gerardus Vossius afgebeeld op een gravure naar een pentekening van J. Sandrart uit 1620 (Universiteit van Amsterdam, inventarisnr. 021.666).

In deze jaren kwam de school langzaam op gang en onder het rectoraat van Joachim Orydrius vanaf 1583 begon de eerste bloeiperiode van de school.²⁷

Vossius zelf doorliep de Latijnse School om vervolgens als bursaal²⁸ in Leiden theologie te gaan studeren. De studie kon hij echter niet afronden omdat hij in 1600 door het stadsbestuur van Dordrecht werd teruggeroepen om les te gaan geven aan de Latijnse School. Niet lang daarna werd hem het rectoraat aangeboden dat hij tot 1615 zou vervullen. Mede door zijn aanwezigheid kwam de school opnieuw tot bloei. In de eerste jaren van zijn rectoraat waren er zo weinig leerlingen dat hij en de leraren van de stad een extra toelage kregen om het tekort aan schoolgeld te ondervangen.

24 Van Dalen, 1902, 68, Lips 1974, 497-498. Lambertus van den Bos was vanaf 1655 conrector van de Latijnse School die vanaf 1579 in dit pand gevestigd was. Hij werd in 1671 door Cornelis de Witt ontslagen om reden van: "*vadsigheyd, dronckenschap en ongebonden leven*" (H. Krol, 2012: <http://ilibrarian.wordpress.com/2012/02/29/lambertus-van-den-bos-sylvius-1620-1698/>).

25 Esseboom 2003, 121. In de referentie over de mogelijke sloop wordt gesproken over de sloop van de borstwering. Hierbij is aangenomen dat hiermee de gevelmuren direct boven het maaiveld bedoelt zijn. Het kan echter ook gaan om het deel van de buitenmuur dat boven de zolder/zoldervloer uitsteekt om zo een hogere zolder te creëren.

26 Van Wel, 1978, 4.

27 Rademaker 1967, 12.

28 Student die een beurs ontvangt om te kunnen studeren.

Zijn ambt viel Vossius zwaar, mede doordat hij ook de zorg droeg voor de inwonende kostscholieren. Vossius zelf vermeldt dat hij 50 kostleerlingen had.²⁹ Dit waren voor een deel inwonende kostleerlingen die waren ondergebracht in de, tot 'camerkins voor de jongens', verbouwde cellen van de nonnen.³⁰

Gedurende zijn ambtstermijn groeit het aantal studenten aan de Latijnse school sterk. Naast zijn kostkinderen zal het totale aantal leerlingen zeker nog groter zijn geweest.

De lessen bestonden hoofdzakelijk uit het leren lezen en spreken van Latijn en in mindere mate Grieks. De opleiding was alleen toegankelijk voor jongens en diende als vooropleiding voor een academische studie.

Een andere grote naam onder de 17e -eeuwse rectoren was Isaäc Beeckman, die vanaf 1627 het rectoraat op zich nam. Isaäc Beeckman was een huisvriend van de familie De Witt en behandelde als medicus de moeder van de gebroeders de Witt.³¹ Beeckman kreeg van het stadsbestuur een subsidie om op de school een torentje te bouwen voor het verrichten van meteorologisch en astronomisch onderzoek.³²

Onder Beeckman's rectorship wordt de stad getroffen door een beruchte pestepidemie, waaraan ook enkele leerlingen en leraren overlijden. Door de epidemie verlieten de buitenleerlingen de stad en liep het aantal leerlingen terug. Om de school te redden werd deze door het stadsbestuur in 1635 verheven tot Illustre School. In de praktijk kwam dit neer op het instellen van één of twee kopklas(sen) en het aanstellen van twee hoogleraren: Walen voor wiskunde en Van Beverwijck voor geneeskunde en anatomie.³³

Gedurende de 18e eeuw neemt het aantal leerlingen sterk af. De curatoren van de school proberen dit te ondervangen: ze stellen het aantrekken van kostleerlingen verplicht.³⁴ Vanaf het begin van de 19e eeuw lijkt het aantal leerlingen weer wat toe te nemen. In deze periode wordt de school in verschillende bouwfasen aan de achterzijde uitgebreid. De bebouwingssituatie van vóór 1823 op het perceel Nieuwstraat 60 zal grotendeels overeenkomen met die uit de 17e eeuw. De locatie van het onderzoeksgebied was vermoedelijk in gebruik als tuin van de rector en de school.

Op basis van de kadastrale kaart uit 1832 en een plattegrond van het rectorshuis en de leslokalen uit 1853 - mogelijk gebaseerd op een kaart van een bouwbestek uit 1823 - is de 17e -eeuwse bebouwingssituatie deels te reconstrueren (afb. 9 en 10).

Afb. 9. Het onderzoeksgebied (rood) geprojecteerd op een uitsnede van de kadastrale kaart uit 1832. In de bebouwing staat "Latijnse school" geschreven. De bebouwing binnen het onderzoeksgebied is de rectorswoning van de school (voorheen het materhuis van het Clarissenklooster). Dit pand is voorafgaand aan de herinrichting van Nieuwstraat 60-62 gesloopt. Het resterende deel van het onderzoeksgebied is onbebouwd. De locatie van de kloosterkerk is deels herkenbaar aan de kadastrale indeling. De merkwaardige knik geeft de locatie van de achtergevel van het koor aan.³⁵

29 Rademaker 1967, 59.

30 Esseboom 2003, 121.

31 Van Wel, 1978, 8. Panhuysen, 2005, 35

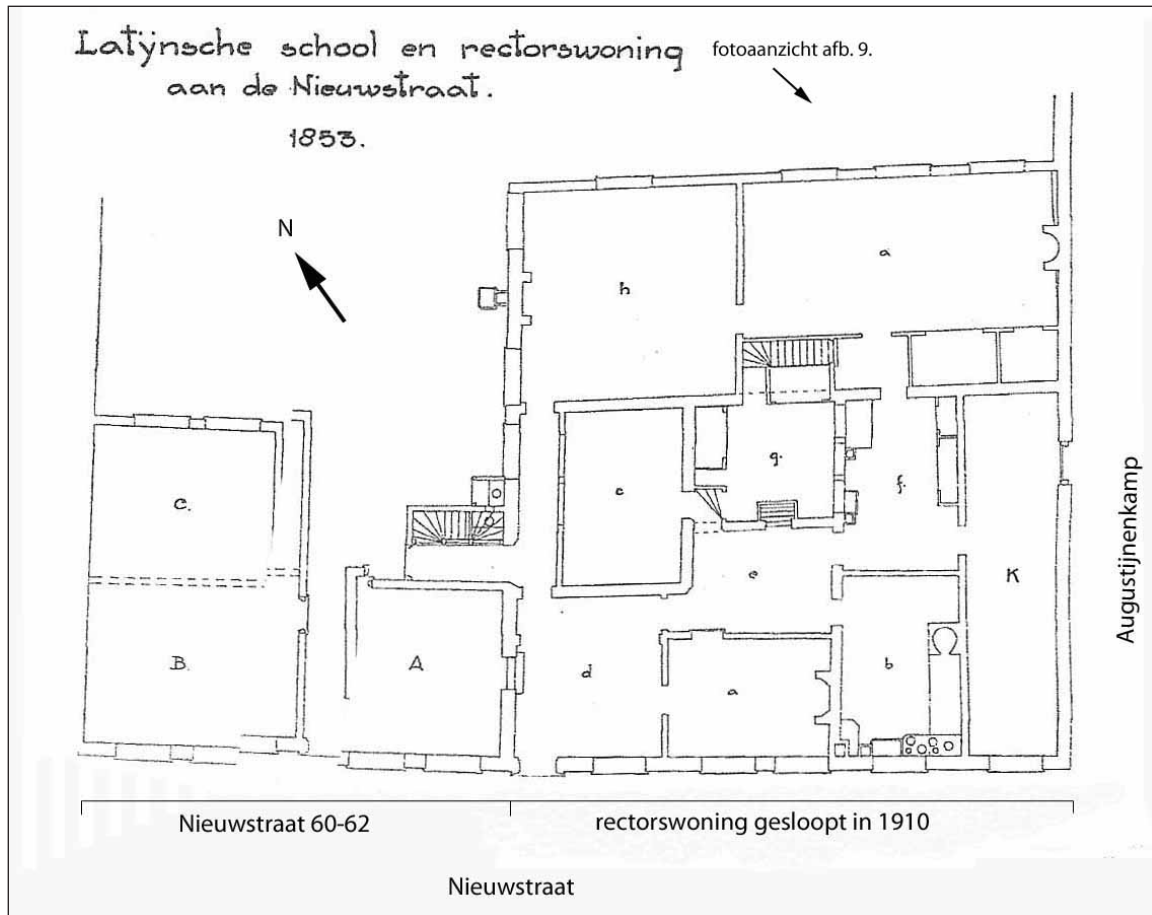
32 Davidse 2004-2012.

33 Esseboom 2003, 187.

34 Esseboom 2003, 230.

35 De lijn hiervan is op de kadastrale minuut van 1832 slecht zichtbaar en is op deze afbeelding duidelijker gemarkeerd op basis van een kadastrale kaart uit 1854 waarop de grens scherp zichtbaar is.

Op de plattegrond uit 1853 is de inrichting van de begane grond van de rectorswoning te zien (afb. 10). Hier liggen twee woonvertrekken (a), een keuken (b), services (c), het voorhuis (d), portalen (e en f), een meidenkamer (g), de curatorenkamer (h) en een klaslokaal (K).³⁶

Afb. 10. Plattegrond uit 1853 van de bebouwing aan de Nieuwstraat 60 en de Latijnse school (Regionaal Archief Dordrecht, nr. 552_130.944).

In 1853 wordt de Latijnse/Illustre School omgevormd tot gymnasium. Ook in deze tijd zijn er nog kostkinderen aanwezig op de bovenverdieping van het rectorshuis.³⁷

In 1865 vestigde de Hogere Burgerschool zich in het pand (afb. 11 en 12). Nadat deze in 1909 naar het Oranjepark verhuisde, werd in 1910 de voormalige rectorswoning gesloopt. Het is niet duidelijk of hiermee de gehele bebouwing, die op de kadastrale minuut als Latijnse School is aangeduid, wordt bedoeld, of dat een deel hiervan al in het midden van de 19e eeuw is gesloopt.

3.1 Archeologische verwachting

Uit het vooronderzoek blijkt dat er met name bewoningssporen uit de Nieuwe Tijd aanwezig zijn.³⁸ Binnen de ontgravingsdiepte zullen antropogene ophogingen aanwezig zijn met daarin resten van muren en erfsporen van het Clarissenklooster en de daarop volgende Latijnse School.

De resten van het klooster dateren uit de periode begin 16e eeuw tot 1572. De latere bewoningsresten van de Latijnse School dateren uit de 17e tot 19e eeuw.

³⁶ De benamingen van de verschillende ruimtes zijn afkomstig uit het bestek.

³⁷ Esseboom 2003, 337.

³⁸ Selectiebesluit m.b.t. nader onderzoek: Gemeente Dordrecht, B&W, januari 2012.

Afb. 11. De Nieuwstraat in oostelijke richting. De foto is van vóór 1910. Het met rood omlijnde pand is de in 1910 gesloopte rectorswoning. Gedurende de 16e eeuw was het vermoedelijk in gebruik als materhuis van het Clarissenklooster (Regionaal Archief Dordrecht, nr. 552_300028).

Afb. 12. De rectorswoning gezien vanuit de tuin, daterend uit de periode 1853-1865. In de tuin zitten de toenmalige rector Van Deventer en zijn vrouw. In het bovenraam is één van de (kost)leerlingen te zien, poserend met een boek (Regionaal Archief Dordrecht, nr. 552_300014).

Augustijnenkamp, ca. 1910. Foto: Regionaal Archief Dordrecht.

4. Doel en vraagstellingen

Het doel van het veldwerk was het documenteren van bewoningssporen die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. Daarnaast is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied gedocumenteerd.

Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd³⁹:

- 1. Wat is de bodemopbouw in het plangebied vanaf het maaiveld tot op het onverstoorde bodemniveau?*
- 2. Zijn er binnen de verstoringsdiepte archeologische resten aanwezig? Zo ja, wat is hiervan de aard en datering?*
- 3. Zijn er bebouwingsresten en/of andere (achtererf)sporen te relateren aan het 16e -eeuwse Clarissenklooster en de daarop volgende periode als Latijnse School?*
- 4. Zijn er aanwijzingen voor de veronderstelling dat het kloostercomplex bestond uit al aanwezige (woon)panden die zijn verbouwd tot klooster?*
- 5. Zijn er materiële vondstcomplexen aanwezig die zijn toe te schrijven aan de verschillende gebruikers van de ruimte (kloosterperiode en Latijnse School)?*
- 6. Wat is op basis van de archeologische gegevens de algemene bewonings-/bebouwingsgeschiedenis van de locatie?*

39 Zoals geformuleerd in het door de bevoegde overheid goedgekeurde Plan van Aanpak.

Plattegrond van de kapel (rode lijnen).

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden tussen 9 en 18 juli 2013. Het veldwerk is uitgevoerd in de vorm van een archeologische begeleiding. De archeologische resten die verstoord zouden worden zijn hierbij gedocumenteerd. In het gehele onderzoeksgebied is de bodem gesaneerd tot een diepte van circa 0,4 m – mv. Daarnaast is rondom een funderingssleuf voor een nieuwe tuinmuur gegraven. Deze had een breedte van circa 1,4 m en is ontgraven tot circa 0,7 m – mv. Daarnaast zijn een put voor een vetafscheider en enkele sleuven voor riolering gegraven. De ontgravingsdiepte hiervoor was maximaal 1,5 m – mv (afb. 13). De locatie en diepteligging van aanwezige bewoningssporen binnen deze verstoringsdieptes zijn gedocumenteerd door middel van (vlak)tekeningen en foto's. Als referentie voor de NAP-hoogte is het deksel van de rioolput in het begin van de Augustijnenkamp gebruikt. Deze ligt op 0,85 m + NAP. Daarnaast is de bodemopbouw gedocumenteerd door middel van een zuid-west-noordoost georiënteerde raai van vier boringen (afb. 13).¹ De boringen zijn doorgezet tot in de onverstoorde, natuurlijke ondergrond.

Afb. 13. Het onderzoeksgebied met de verschillende ontgravingslocaties en de locaties van de boringen.

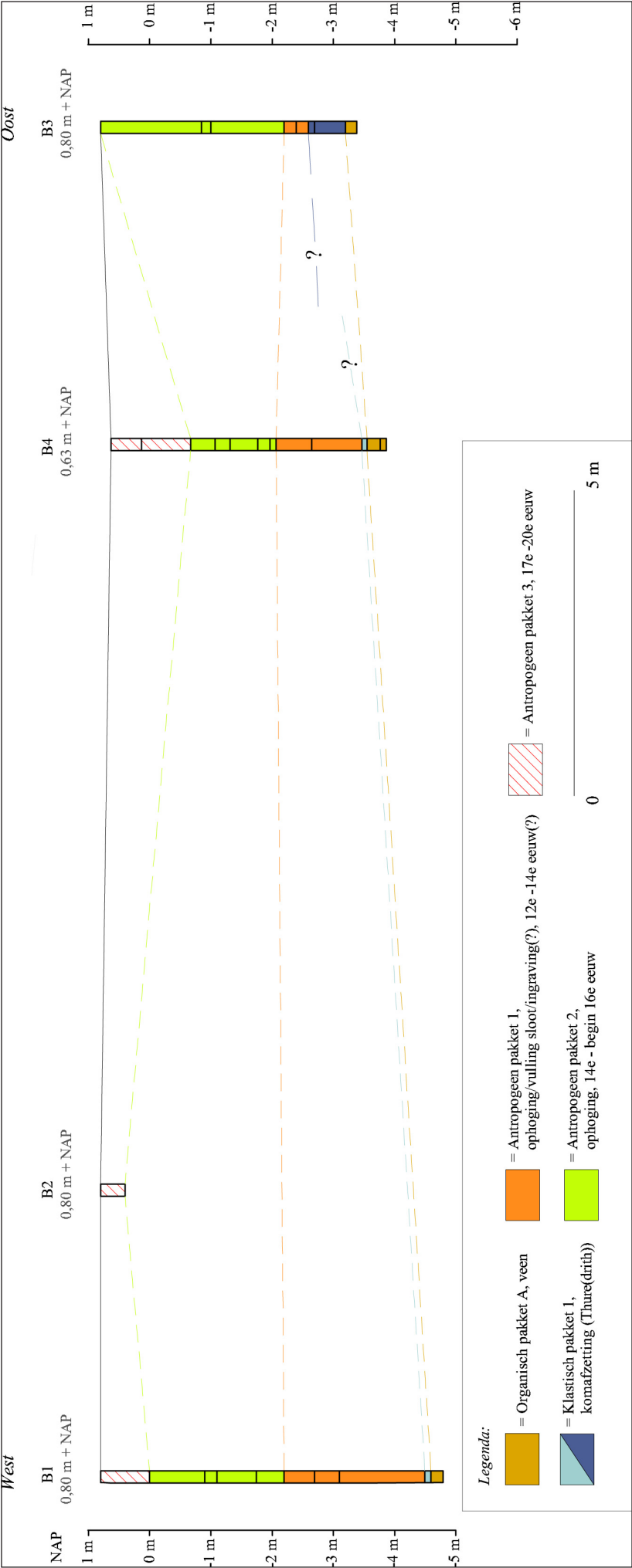
5.2 Onderzoeksresultaten

Hieronder wordt eerst de bodemopbouw besproken, gevolgd door de archeologische bewoningssporen en vondsten.

5.2.1 Bodemopbouw

De aangetroffen bodemafzettingen zijn, van beneden naar boven, in te delen in vijf grondpakketten (boringen, zie bijlage 1). Boring 2 is na enkele pogingen gestaakt omdat hier op 40 cm diepte veel bouwpuin of muurwerk aanwezig was.

1 Diameter 3 cm.

Afb. 14. Geïnterpreteerd archeo-geologisch bodemprofiel. Voor de locatie van de boringen, zie afb. 13.

Organisch pakket A

Het diepst aangetroffen bodempakket bestaat uit bruin, mineraalarm tot licht kleiig (bos)veen met resten van (wortel)hout (afb. 14). Dit is in boringen 1, 3 en 4 aanwezig.

Aan de Nieuwstraat ligt de top op 4,59 m – NAP (B1). In noordoostelijke richting loopt het op tot 3,19 m – NAP (B3). Het hoogteverschil aan de Nieuwstraat is waarschijnlijk veroorzaakt door de aanwezigheid van een dikker ophogingspakket uit de Middeleeuwen (antropogeen pakket 1). Door het gewicht hiervan is het veenpakket ingedrukt en ligt de top lager. Organisch pakket A behoort tot de Formatie van Nieuwkoop: het Hollandveen Laagpakket en dateert uit de periode vóór de (middeleeuwse) bewoning.

Klastisch pakket 1

Op het veen is een laag lichtbruine tot zwarte, siltige en sterk humeuze klei aanwezig (B1-3). In boringen 1 en 4 is de dikte respectievelijk 10 cm en 8 cm en zijn rietresten aanwezig. In boring 3 is de afzetting 60 cm dik en in het diepere traject zijn riet- en houtresten en kleine fragmenten baksteen en mortel aanwezig. In de top (2,59 m – NAP) bevond zich ook hout en houtskool. Klastisch pakket 1 is een komafzetting die (mogelijk) is afgezet vanuit de rivier de Thure(drith). De afzetting dateert uit de periode vóór de oudste (middeleeuwse) bewoning. In boring 3 is het pakket door menselijk handelen beïnvloed, mogelijk is er sprake van een ingraving, bijvoorbeeld een sloot of kuil. Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld.

Antropogeen pakket 1

Op de bovengenoemde natuurlijke afzetting is een pakket donkerbruine/grijze tot zwarte siltige/zandige klei aanwezig. Veel lagen in dit pakket zijn sterk humeus en zouden geïnterpreteerd kunnen worden als een sloot-/grachtvulling. Een andere mogelijkheid is dat het opgebrachte grond betreft die afkomstig is van het opschonen van watergangen. In het pakket zijn zandvlokken, kleikluiten, hout, mest, leisteel, leer, baksteen en een fragment steengoed aangetroffen. Mogelijk is er sprake van verschillende leeflagen zoals die ook zijn aangetroffen op de locatie Statenplein. De top van het pakket ligt in alle drie de boringen op circa 2,2 m – NAP (ca. 3 m – mv). Aan de Nieuwstraat heeft het een dikte van 240 cm (B1), aan de oostzijde slechts 40 cm (B3). Het pakket is mogelijk te dateren in de periode 12e-14e eeuw. De aard van de afzetting is echter onduidelijk. Het kan zowel een sloot- of grachtvulling zijn, maar ook een ophogingspakket. Het is onbekend of het om ophogingsmateriaal gaat dat in één enkele gebeurtenis is opgebracht, of dat het pakket is ontstaan door eeuwenlange bewoning.

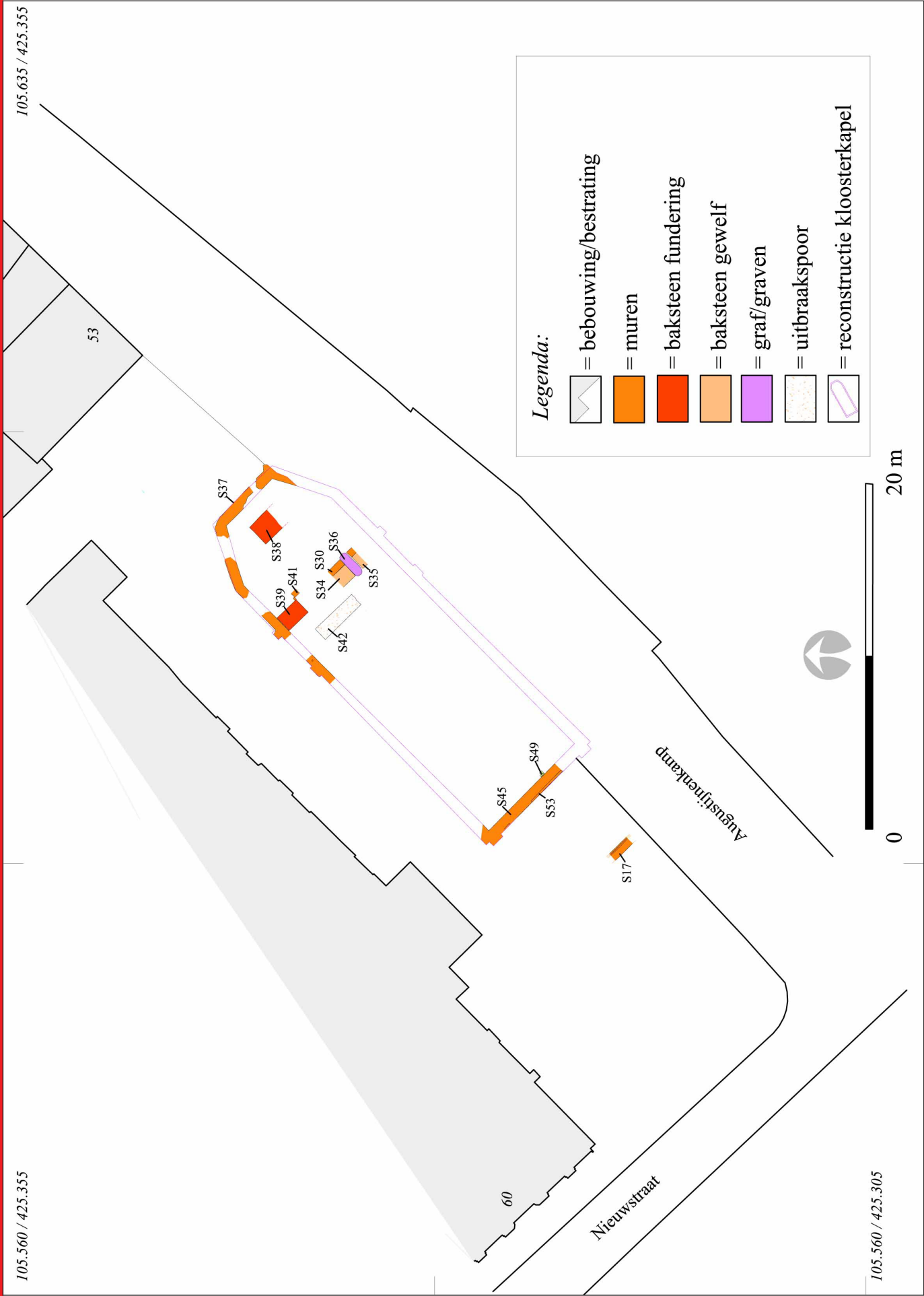
Antropogeen pakket 2

Hierop is een dik pakket van verschillende ophogingslagen aanwezig (afb. 14). Het gaat voornamelijk om (donker)grijsbruine, licht zandige klei. In deze lagen zijn leisteel, hout, baksteen(lagen), kleikluiten, mosselschelpen (*Mytilus edulis*), bot en keramiek⁴⁰ gevonden. Het pakket heeft een dikte van maximaal 300 cm (B3) en kan gedateerd worden tussen begin 14e eeuw tot begin 16e eeuw. Het is niet duidelijk of er sprake is van fasering.

Antropogeen pakket 3

Het bovenste pakket, tot ca. 1,2 m – mv (B4), bestaat uit opgebrachte en deels recent geroerde grond uit de periode 17e eeuw tot heden (afb. 14). Hierin bevindt zich onder andere een pakket puin dat waarschijnlijk afkomstig is van de afbraak van de kloosterkapel.

40 De keramiek is gevonden in de top van dit pakket, bij het vrijleggen van de koorsluiting van de kapel. Het betreft twee fragmenten roodbakkerd aardewerk, waaronder zowel een spaarzaam geglaazuurd als geheel geglaazuurd fragment. De derde scherf is een deel van een bord van roodbakkerd aardewerk dat inwendig is voorzien van witte slib, loodglazuur en een sgraffitoversiering (vondstnr. 8). Deze is te dateren tussen 1450-1550.

Afb. 15. Overzicht van de bebouwingsresten uit de kloosterperiode, tussen circa 1500 en 1572.

5.2.2 Archeologie

Uit de 16e-20e eeuw zijn bebouwingsresten aangetroffen. Deze zijn toe te schrijven aan twee perioden, namelijk de kloosterperiode en de periode Latijnse School/Gymnasium/HBS

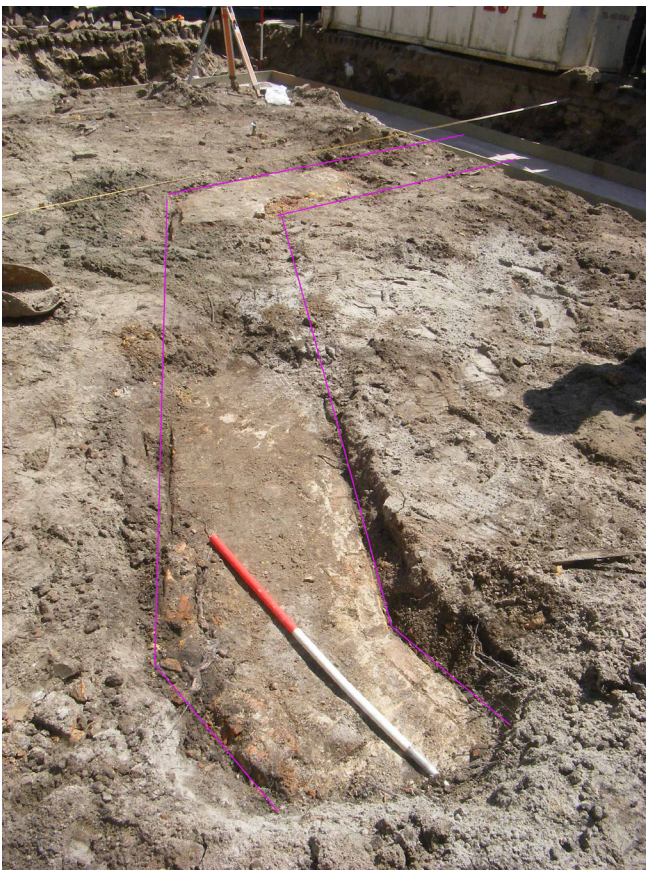
Periode 1: de bebouwingssporen uit de kloosterperiode

Van het materhuis, dat op de hoek van de Nieuwstraat/Augustijnenkamp heeft gestaan, is slechts één muurrestant gevonden (afb. 15, S17). De muur, met een dikte van 40 cm, was waarschijnlijk de achtermuur.⁴¹ Het is niet duidelijk of deze muur oorspronkelijk - voorafgaand aan het materhuis - ook de achtergevel was van een al aanwezig woonhuis, of dat het materhuis de oudste bebouwing in baksteen was.

Achter het materhuis aan de Nieuwstraat lag de kloosterkapel. De funderingsresten van de kapel zijn tijdens het onderzoek vrijwel direct onder het maaiveld aangetroffen. Van de kapel en de inrichting zijn voldoende funderingsresten gevonden om deze in hoofdlijnen te reconstrueren.

Het was een vrijstaande kapel die haaks, zuidwest-noordoost, op de Nieuwstraat was georiënteerd. De buitenmuren waren circa 60 cm dik. De kapel had een (buiten)lengte van 24,5 m en een breedte van 8,5 m (afb. 16).

De koorsluiting liep enigszins taps toe en op de hoekpunten waren kleine steunberen aanwezig (afb. 16). Ook in de westelijke gevel waren, bij de hoeken met de zijmuren, kleine steunberen aanwezig.⁴²

Afb. 16. De buitenmuren van de koorsluiting van de kapel, gezien in oostelijke richting.

41 S17, top op 0,37 m + NAP, met o.a. hergebruikte kloostermoppen. Baksteen, rood, ? x 14 x 8 cm. De muur was aan de (binnen)zijde recht, aan de buitenzijde waren twee vertandingen aanwezig.

42 Gevel en zijmuren S37, S45 met natuursteen plint S53. Top muren tussen 0,78 m + NAP en 0,62 + NAP. Rode/gele/oranje baksteen, formaat 18x9x5 cm.

Aan de buitenzijde van de westgevel bevond zich een afgeschuinde (sier)plint van (kalk)zandsteen uit de Gobertange regio in België (afb. 17).⁴³ De meeste blokken waren tussen de 32 en 35 cm breed, maar één blok had een lengte van 64 cm. In de gehele westgevel, die bestond uit (oorspronkelijk) opgaand muurwerk, is geen ingang aangetroffen.

Afb. 17. Deel van de westelijke buitengevel van de kapel met een afgeschuinde plint van (kalk)zandsteen.

De binnenmuren van de kapel waren bestreken met witte kalkpleister. Op de westgevel waren op de oudste pleisterlaag (mogelijk) resten van rode verf aanwezig (afb. 18).

Afb. 18. Deel van de bepleisterde, westelijke binnenmuur van de kapel, met in detail de (mogelijke) verfresten.

Aan de binnenzijde van de westelijke gevel van de kapel was op een diepte van 0,23 m – NAP een vloer aanwezig van baksteen. Op basis van de diepteligging zou dit een originele vloer(fase) van de kapel kunnen zijn geweest, hoewel het gebruik van bakstenen hiervoor niet gebruikelijk was.⁴⁴

43 Spoor nr. S53, top plint op 0,46 m + NAP.

44 Spoor nr. S49, rode/gele baksteen formaat 18,5x9,5x4 cm. De vloer is alleen waargenomen in een kijkgat van circa 40 x 40 cm.

Achterin de kapel waren enkele bakstenen funderingsblokken, een muur, gewelven, een graf (of graven) en een uitbraakspoor aanwezig. Het noordelijke deel van de koorscheiding werd gemarkeerd door een rechthoekig, bakstenen funderingsblok van 1,5x1 m (S39, afb. 19).⁴⁵ Dit blok stond koud tegen de binnenzijde van de zijmuur en was aan alle andere zijden met witte kalkpleister afgewerkt.

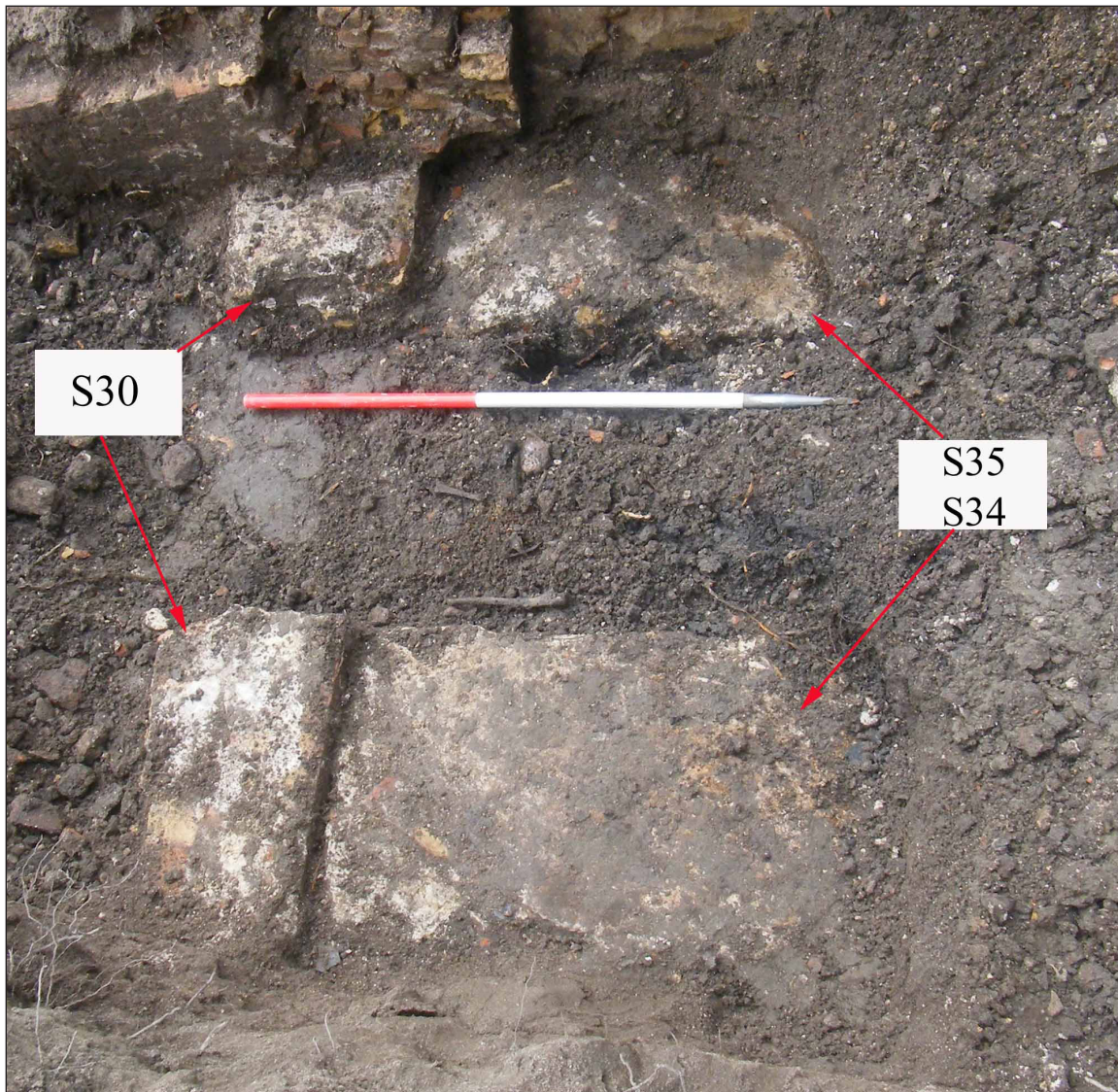
Afb. 19. Noordelijke deel van de koorsluiting, gezien vanuit de doorgang van het schip naar het koor in noordelijke richting. Het muurwerk in deze doorgang is gepleisterd, wat aangeeft dat er sprake is van opgaand muurwerk dat gedurende de kloosterperiode in het zicht was. Maatstok = 1 m.

Het zuidelijke deel van de koorscheiding bestond uit een muur met een breedte van 40 cm met aan de westzijde een bakstenen gewelf dat koud tegen deze muur stond (S30 en S34/S35, afb. 20).⁴⁶ Een deel van de 60 cm brede muur en het gewelf was uitgebroken en in de top van de verstoorde grond zijn fragmenten keramiek en menselijke (en dierlijke) botten gevonden (afb. 20).⁴⁷

⁴⁵ Top op 0,62 m + NAP, rode/gele baksteen, formaat 18,5x9,4,5 cm.

⁴⁶ Muur S30, top op 0,26 m + NAP, rode/gele baksteen, formaat 18x9x4,5 cm. Gewelf S34/S35, top op 0,16 m + NAP.

⁴⁷ Vondstnr. 7.

Afb. 20. Zuidelijke deel van de koorscheiding, gezien vanuit de kapel in zuidoostelijke richting. Links de muur (S30), met daar tegenaan de bovenkant van het gewelf (S34/S35). In de grond in het doorgebroken deel zijn enkele menselijke botresten te zien, waaronder een rib en een ellepijp. Maatstok = 1 m.

De keramiek omvat vier scherven roodbakkerd aardewerk, waaronder een deel van een bakpan. Dit materiaal is globaal te dateren in de 15e eeuw. Het gaat om afval in het grondpakket dat is opgebracht voorafgaand aan de 16e -eeuwse kloosterbebouwing.

De menselijke resten bestaan uit negen ribben, twee wervels, een ellepijp, een heiligbeen en acht niet nader te bepalen botfragmenten. Op een dieper niveau zijn de botten van een onderarm in anatomisch verband waargenomen.⁴⁸ Waarschijnlijk gaat het om één of meerdere graven van nonnen die in de kapel zijn begraven (S36, afb. 15 en 20).

De relatie tussen het (verstoorde) graf/graven en de doorgebroken muur en gewelf is niet duidelijk geworden.⁴⁹

Het opgaande muurwerk boven deze koorscheidingen vormde waarschijnlijk (deels) de triomfboog die het afgeschoten koor vormde, zoals in 1677 door Matthys Balen is vermeld. Mogelijk waren hierin of -tegen ook nog altaren gelegen.

⁴⁸ Top op 0,18 m – NAP. Dit lag onder de verstoringsdiepte en is daarom niet verder onderzocht of verzameld.

⁴⁹ De funderingssleuf van de tuinmuur was slechts 1,5 m breed en de sporen reikten dieper dan de verstoringsdiepte. Nader onderzoek kon dus niet plaatsvinden.

Het centraal gelegen, achterste funderingsblok van bakstenen was waarschijnlijk de fundering van het hoofdaltaar (S38, afb. 21). De afmeting hiervan was circa 2 x 1,35 m.⁵⁰

Afb. 21. Locatie van het hoofdaltaar in het centrale deel van het koor (S38). Gezien vanaf de achtergevel van de koorsluiting in zuidwestelijke richting.

Voor de doorgang van het schip naar het koor was een uitbraakspoor aanwezig (S42, afb. 15).⁵¹ Het is niet duidelijk wat hier gestaan heeft, maar een verhoging als entree naar het koor is een mogelijkheid.

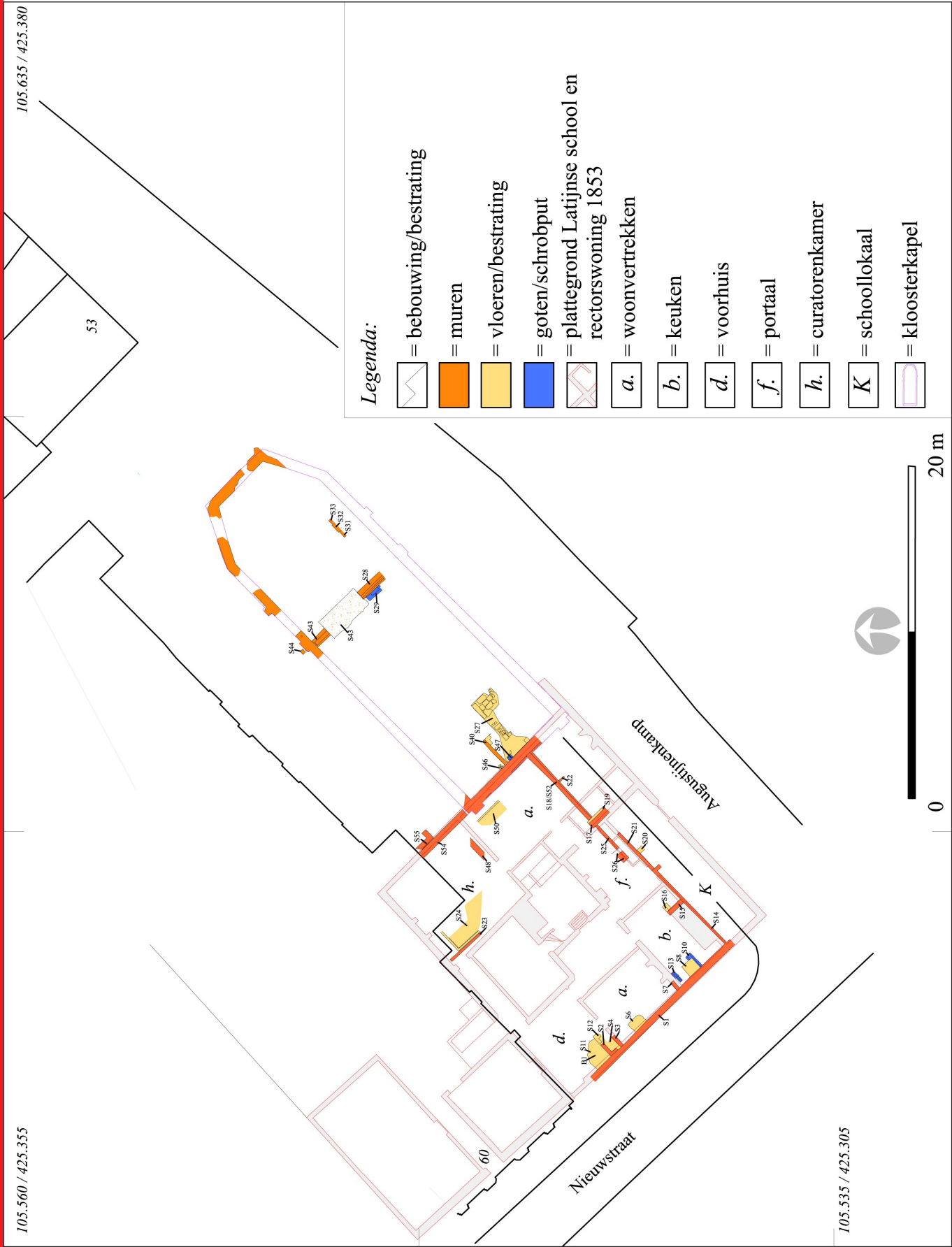
Periode 2: de bebouwingssporen van de Latijnse School/Gymnasium en HBS

Bebouwingssporen van de Latijnse School en het daarop volgende Gymnasium en HBS zijn alleen aangetroffen in de dieper ontgraven delen: de funderingssleuf voor de tuinmuur, het riool en de put voor een vetafscheider. Het gaat om resten van muren, vloeren, gootjes en bezinkputjes. De indeling van de Latijnse School die is weergegeven op een plattegrond uit 1853 - en die mogelijk de situatie uit 1823 weergeeft - is grotendeels herkenbaar. Aangezien op deze plattegrond de functie van de verschillende ruimtes is aangegeven, kunnen de aangetroffen grondsporen op basis hiervan besproken worden.

In afbeelding 22 zijn de bebouwingsresten weergegeven op de geprojecteerde plattegrond uit 1853. De grondsporen worden hierna per ruimte in de school/rectorswoning besproken.

50 Top op 0,47 m + NAP. Rode/gele baksteen, formaat 18x9x4,5 cm. Het verlengde van dit funderingsblok in zuidelijke richting is niet waargenomen: de lengte van het altaarblok is gereconstrueerd. Er vanuit gaande dat het blok centraal op de achtergevel was georiënteerd, is deze gespiegeld op basis van het noordelijke hoekpunt van de koorsluiting.

51 Alleen de top van het spoor is waargenomen. De top van het grondspoor lag op 0,62 m + NAP en bestond uit donker-bruingrijze, zandige klei met baksteenpuin en leisteen.

Afb. 22. Bebouwingsresten van de Latijnse School, Gymnasium en HBS, weergegeven op de plattegrond uit 1853.

Algemene indeling Latijnse School/rectorswoning

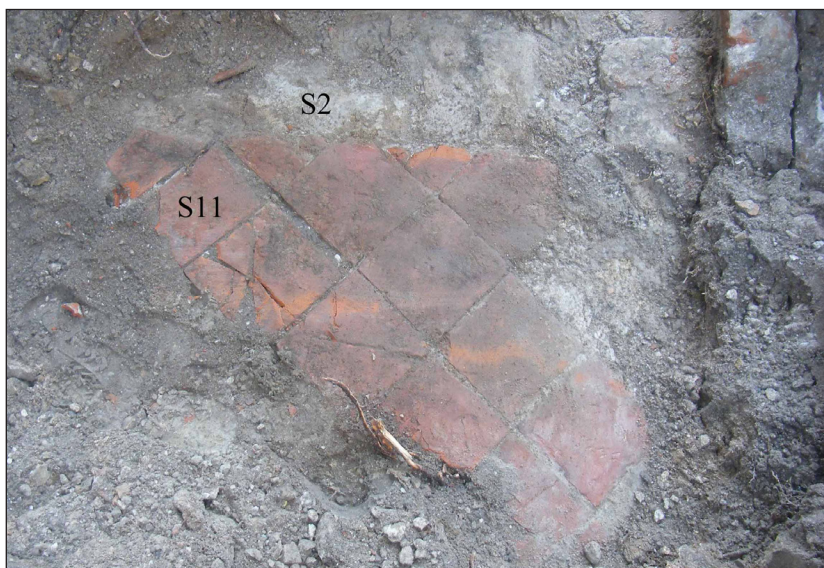
Na de Reformatie is het materhuis in 1579 omgebouwd tot Latijnse School en rectorswoning. De kapel was in de jongste periode van de school nog aanwezig.

Het materhuis is vermoedelijk al tijdens deze verbouwing naar achter uitgebreid waarbij de achtergevel aansloot op de westgevel van de kapel. Hierdoor ontstonden de curatorenkamer (h.) en het oostelijke woonvertrek (a.) (afb. 22).

De nieuwe achtergevel bestond uit rode bakstenen van het formaat kloostermop: 30x15x7 cm (S54, afb. 22). De muur stond koud tegen de noodwesthoek van de kapel. Dit zouden dan hergebruikte bakstenen moeten zijn. Een andere mogelijkheid is dat dit een muur is uit de periode vóór het klooster. Aangezien het klooster zou zijn ontstaan uit een huis met erf, kan dit een gevelmuur van een woonhuis zijn uit de 14e eeuw. De voorgevel aan de Nieuwstraat dateert uit de 18e of 19e eeuw (S1, afb. 22). Dit is gebaseerd op het feit dat de muur enkele afvoergoten doorsnijdt waarin vondsten uit de periode 17e-19e eeuw aanwezig zijn.

Het voorhuis (d.)

Van het voorhuis zijn twee fases van de scheidingsmuur met het naastgelegen woonvertrek gevonden (S2 en S3, afb. 22).⁵² In dit vertrek waren restanten van vloeren aanwezig (S4, S11, afb. 22 en 23).⁵³ De muren en vloeren dateren uit de 18e-19e eeuw.

Afb. 23. Muur- en vloerresten in het voorhuis van de Latijnse School, 18e-19e eeuw. Gezien vanuit het voorhuis in de richting van woonvertrek a.

Het woonvertrek aan de Nieuwstraatzijde (a.)

Dit woonvertrek had in eerste instantie een lengte van 4,6 m maar is later, ten koste van het voorhuis, verlengd tot 5,3 m. In dit vertrek waren resten van een vloer aanwezig die waarschijnlijk bestond uit witte, marmeren tegels (S6, afb. 22).⁵⁴ De vloer dateert uit de 18e of 19e eeuw.

De keuken (b.)

Ten zuiden van het woonvertrek lag de keuken. Hierin zijn een muurrestant, vloeren en goten gevonden (S8, S10, S13, S15 en S16, afb. 22).⁵⁵ De muur en vloer S15 en S16 waren waarschijnlijk onderdeel van een verhoogd blok waarop werd gekookt of eten bereid.⁵⁶ Dit onderdeel van de keuken kan dateren uit de periode 17e-19e eeuw.

⁵² S2, rode baksteen, formaat 22x22x5,5 cm. S3, rode baksteen, formaat 18x9,5x5 cm.

⁵³ S4, rode plavuis, ongeglazuurd, formaat 16x16x2,5 cm, recht patroon gelegd. S11, rode plavuis, ongeglazuurd, formaat 20x20x2 cm, diagonaal gelegd. Top op 0,25 m + NAP.

⁵⁴ S6 was een puinrestant van een vloer waarop fragmenten witte marmer lagen (vondstnr. 2, dikte tegel 2,5 cm). Top op 0,38 m + NAP.

⁵⁵ **WAT MOET HIER KOMEN TE STAAN?**

⁵⁶ S15, geel/rood baksteen, breukstenen, S16 ijsselsteen 18x9x4,5 cm en rode plavuizen 23x23x2,5 cm.

In de keuken is een vloer(restant) aangetroffen van ongeglazuurde rode plavuizen die in een recht patroon waren gelegd (S8, afb. 22). Onder de vloer lag een goot van gele ijsselstenen.⁵⁷ In de opvulling van de goot is keramiek, vijf onherkenbare gecorrodeerde objecten van ijzer, een fragment lei en een ribfragment van een dier gevonden. De keramiek betreft een wandfragment steengoed 2, twee scherven roodbakkend aardewerk met loodglazuur, een knikker van steengoed met zoutglazuur en een deel van een pijpensteel die op basis van de dikte in de 17e eeuw gedateerd kan worden (afb. 24). De goot is waarschijnlijk tot in de eerste helft van de 17e eeuw in gebruik geweest.

Afb. 24. Knikker (Ø 2 cm) van steengoed, uit de goot in de keuken van de Latijnse School.

Tegen de zijmuur met het woonvertrek was nog een tweede goot aanwezig (S13, afb. 22). Deze was gemaakt van verschillende hergebruikte, natuurstenen (dak)gootelementen (afb. 25).⁵⁸ Deze kunnen onderdeel zijn geweest van de kapel.

Afb. 25. Goot van hergebruikte natuurstenen gootelementen in de keuken van de Latijnse School.

Deze tweede goot was waarschijnlijk een open goot, die langs de muur van de keuken in de vloer was verwerkt. In de vulling van het gootje zijn twee fragmenten kleurloos (venster)glas, een onherkenbaar object van ijzer, een lapje textiel van 4x6 cm en twee pijpenstelen gevonden.⁵⁹ De pijpenstelen kunnen op basis van de diameter gedateerd worden in de 18e-19e eeuw. De beide goten zijn doorbroken ten behoeve van een latere voorgevel van het pand. Waarschijnlijk is deze ruimte al sinds het begin van de Latijnse School in gebruik geweest als keuken.

57 Vloer S8, tegels 23,5x23,5x3 cm, top op 0,41 m + NAP. Goot S10, gele baksteen 18x8,5x4 cm, bodem goot van rode plavuizen 19,5x19,5x2,5 cm. Inhoud gootvulling = vondstnr. 1.

58 S13, Belgische blauwe hardsteen, top op 0,33 m + NAP.

59 Vondstnr. 4.

Het schoollokaal (K)

Dit was het derde lokaal van de Latijnse School. Van dit langgerekte lokaal is de noordelijke zijmuur gevonden (S14, afb. 22). De muur staat in warm verband met de voorgevel en zal dateren uit de 18e-19e eeuw. Het lokaal had een entree vanuit het portaal f. Aan de lokaalzijde van de zijmuur was een plint van roodbakkende tegels in een rood-groen geglazuurd patroon aanwezig (afb. 26).

Afb. 26. Deel van de zijmuur van het lokaal van de Latijnse School uit de periode 18e-19e eeuw. Gezien op de aansluiting met de voorgevel in noordwestelijke richting.

Portaal (f.)

In de ruimte die als portaal is aangegeven was een muur aanwezig met daarin(-op) een schuine zijde van schuin geplaatste (hergebruikte) natuursteen, afgedekt met leisteen (S25, S26, afb. 22, 27).⁶⁰ Het is niet duidelijk wat de functie van deze constructie is. Mogelijk gaat het om een tuininrichtingselement van ná de sloop van de rectorswoning in 1910. Aan de noordzijde van de muur waren groen geglazuurde tegels aanwezig. Deze bouwresten dateren waarschijnlijk ook uit de 18e-19e eeuw.

Afb. 27. Constructie van schuin geplaatste natuurstenen blokken met leien (S26) in een muur (S25) van het portaal in de Latijnse School. Gezien in noordwestelijke richting.

⁶⁰ S25, gele ijsselsteen, formaat 15x7x4 cm. Tegels tegen noordzijde, groene glazuur, formaat 22x22x5,5 cm.

Het woonvertrek aan de Augustijnenkampzijde (a.)

In het vertrek was een zware muur aanwezig die het verlengde vormde van de muur in het portaal (S25).⁶¹ De muur liep tegen/op de westgevel van de kapel. Gezien de diepteligging en het ontbreken van de muur op de plattegrond uit 1853, zal deze dateren uit de periode ná 1853.

Daarnaast was in dit vertrek een verharding met klinkers aanwezig (S50, afb. 22 en 28).⁶² Mogelijk gaat het om verharding in de 'exercitieruimte', waarschijnlijk een gymnastieklokaal. Op een plattegrond van omstreeks 1900 blijken de ruimtes a. en h. te zijn samengevoegd tot exercitieruimte.

Afb. 28. Restant van de vloer/bestrating in de 'exercitieruimte' uit de tweede helft 19e eeuw tot 1910. Gezien in noordwestelijke richting. Maatstok = 1 m.

De curatorenkamer (h.)

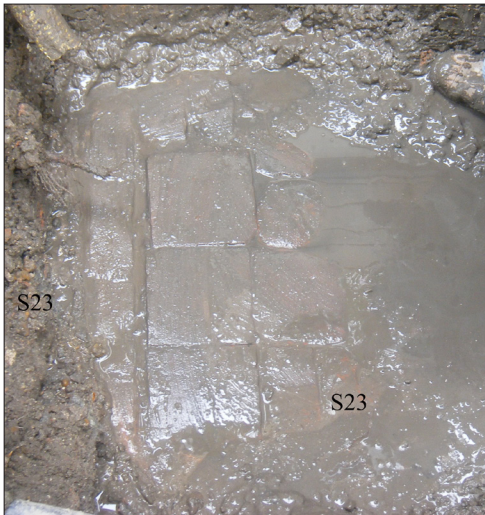
Van deze kamer zijn enkele muren en vloeren gevonden. De scheidingsmuur met het woonvertrek a. bestond uit gehalveerde bakstenen met een kloostermopformaat (S48, afb. 22). Bij de andere tussenmuur S23 lag een vloer(restant) van rode plavuizen met een rand van klinkers (S23, afb. 29).⁶³ Dieper gelegen was nog een oudere vloer aanwezig (S24).⁶⁴ Waarschijnlijk dateert de oudste vloer nog uit de oudste fase van de Latijnse School, rond het begin van de 17e eeuw.

61 S18/S52, rode en gele baksteen, formaat 24x12x5 cm. Top op 0,56 + NAP en onderkant op 0,17 m + NAP.

62 Spoor nr. S50, top op 0,4 m + NAP. Rode baksteen, formaat 17x7,5x4 cm.

63 S48, rode baksteen, formaat ?x17x7 cm. Vloer S23, formaat tegel 21x21x3 cm, top op 0,30 m – NAP. Bakstenen rand van gele baksteen, formaat 20x10x4,5 cm.

64 Spoor nr. S24, o.a. breuksteen en baksteen met formaat 19,5x10x4,5 cm. Top op 0,53 m – NAP.

Afb. 29. Deel van de jongste vloer in de curatorenkamer van de Latijnse School. Mogelijk 2e helft 17e–18e eeuw. Gezien in noordwestelijke richting.

De kapel

De kapel is vermoedelijk tussen 1662 en 1697 afgebroken. In 1575 zijn er aanpassingen gedaan om het gebouw te kunnen gebruiken voor de opslag van het geschut van de stad. Hierbij wordt in een bron gesproken van het maken van een kozijn en een nieuwe deur om de kanonnen naar binnen te kunnen rijden.⁶⁵

In de kapel zijn enkele bouwresten gevonden die (waarschijnlijk) dateren uit de periode van het klooster. Het gaat om een brede, deels uitgebroken, dwarsmuur (S28, S43), muren met een dichtzetting (S32-S33), een dwarsmuurtje (S40) en vloeren (27, S46) en schrobputjes (S29, S47) (afb. 22).

In de noordelijke zijmuur van de kapel zijn mogelijke uitbraaksporen aanwezig. Een deel van de muur is tot een dieper niveau afgebroken en horizontaal gemaakt. Hierin is een taps toelopend, 8 cm diep gat met een diameter van 8 cm aanwezig (afb. 30).

Daarnaast is er, naast de deels weggebroken steunbeer, een poer van bakstenen aanwezig (S44, afb. 30). Het zou hier kunnen gaan om de deur die in 1575 in de kapel is gemaakt om de kanonnen naar binnen te rijden.

Afb. 30. Uitgebroken deel van de noordelijke zijgevel van de kapel. Dit zou de ingang kunnen zijn die in 1575 is aangebracht om het stadsgeschut naar binnen te rijden. Gezien van buiten naar binnen. Maatstok = 1 m.

⁶⁵ Van Dalen 1902, 69.

In de kapel waren twee vloerfases aanwezig uit de periode na het klooster. De oudste fase bestond uit (breuk)bakstenen en blokken natuursteen (S27, afb. 31). Deze natuursteenblokken zijn hergebruikte bouwmaterialen, waarschijnlijk afkomstig uit de kapel zelf. Hiertussen bevonden zich blokken Belgische blauwe hardsteen, onder andere met slijtagesporen door veel lopen, en blokken lichtbruin-grijze (kalk)zandsteen uit de Gobertange regio. Onder de hergebruikte natuurstenen was één herkenbaar bouwelement aanwezig: een waterlijstelement van circa 30x30 cm, van Gobertanger (kalk)zandsteen. De vloer was aangelegd met bouwstenen die waarschijnlijk afkomstig zijn van delen van de kapel zelf. De kapel was nog wel aanwezig en in gebruik. Mogelijk is deze vloer gelegd toen de kapel in gebruik werd genomen als stal-
ling voor de kanonnen van de schutterij.

Afb. 31. Verschillende delen van een 17e –eeuwse verharding (S27) in de kapel. Op de bovenste foto is te zien dat de vloer tegen de binnenkant van de westgevel van de kapel loopt. Hier is ook een schrobputje (S47) in de vloer aanwezig. Maatstok = 1 m.

Het schrobputje (S47) had een diepte van 10 cm. De bodem bestond uit (hergebruikte) dakleien. In de vulling van het putje zijn een sintel en een fragment gebrandschilderd vensterglas gevonden.⁶⁶

Tussen de natuursteenblokken van de vloer lagen twee metalen voorwerpen: een gesp en sierbeslag (afb. 32). Deze zijn bij elkaar gevonden en hebben mogelijk deel uitgemaakt van hetzelfde voorwerp, vermoedelijk een riem. De gesp is gemaakt van een koperlegering. Aan de centrale middenstang zit een messing bevestigingsplaatje dat de riem met de gesp verbond. Hierin zitten drie nagels. De licht gebogen gesp is rechthoekig en heeft aan de binnen- en buitenzijde schuine zijden. Dit type kan gedateerd worden in de periode eind 16e-17e eeuw.⁶⁷ Het koperen sierbeslag heeft de vorm van een driepas/bloem.

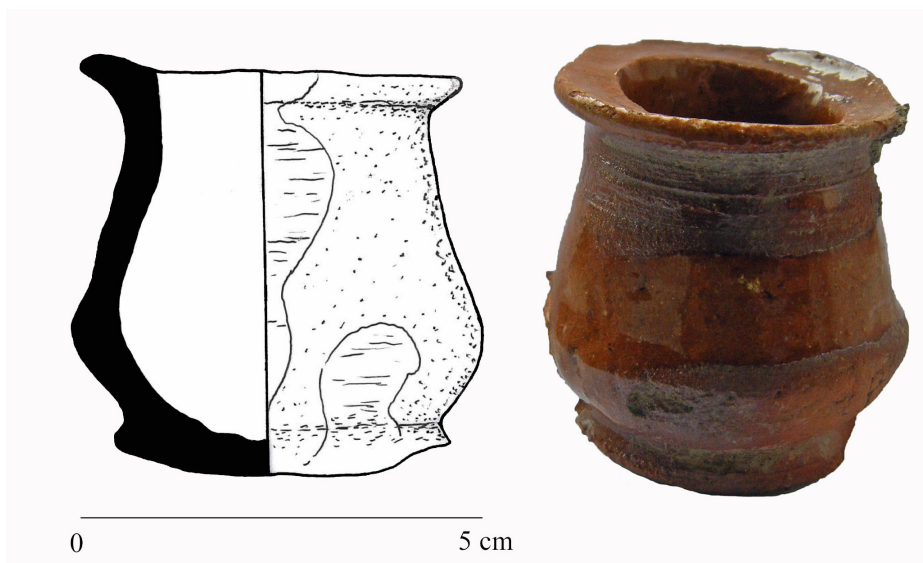
66 Vondstnr. V10, ovaalvormig sintel 2,8 cm lang met smalle vleugels. Glasfragment 3x2x0,2 cm, rood, geen patroon herkenbaar.

67 Whitehead 1996, 75.

Afb. 32. Gesp en beslag, gevonden in een voeg van de vloer (S27). Ze dateren uit de beginperiode van de Latijnse School.

Ten slotte is in het puin-/ophogingspakket rond de muur (S48) nog een zalfpotje gevonden (afb. 33).⁶⁸ Het is gemaakt van roodbakkend aardewerk. Inwendig is het potje geheel geglaazuurd, uitwendig zijn slechts enkele strepen glazuur aangebracht. Het potje dateert waarschijnlijk uit de 16e eeuw en kan deel hebben uitgemaakt van de inventaris van het klooster.

Afb. 33. Zalfpotje van roodbakkend aardewerk uit het puin-/ophogingspakket rond muur S48.

⁶⁸ Vondstnr. V12, Deventer type r-zal-3.

Augustijnenkamp richting Steegoversloot, 1967. Onder het trottoir waarop de Renault geparkeerd staat bevindt zich een zijmuur van de kapel. Foto: Regionaal Archief Dordrecht.

Conclusies

Tussen 9 en 18 juli 2013 is op de locatie hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp te Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

1. Wat is de bodemopbouw in het plangebied vanaf het maaiveld tot op het onverstoorde bodemniveau?

Het diepst aangetroffen bodempakket in de boringen is een veenpakket dat dateert van vóór de middeleeuwse bewoning. De top van het veen varieert in diepte tussen circa 5,35 en 4 m onder het huidige maaiveld. Op het veen is een laagje klei aanwezig dat mogelijk is afgezet door de rivier de Thure(drith). Deze komklei heeft een dikte van circa 10 cm. In de oostelijkste boring was deze kleilaag echter 60 cm dik en bevat het riet- en houtresten en fragmentjes baksteen en mortel.

Hierop is een gevarieerd pakket afzettingen aanwezig dat gedateerd kan worden in de periode 12e–14e eeuw. De gelaagde afzetting is sterk humeus en er zijn onder andere mest, leistein, leer, baksteen en een fragment steengoed in aangetroffen. Het pakket is waarschijnlijk het resultaat van verschillende leefniveaus, maar direct aan de Nieuwstraat zou het ook een opvulling van een sloot of gracht kunnen zijn.

Hierop is een pakket ophogingen aanwezig uit de periode tussen het begin van de 14e eeuw tot begin 16e eeuw. Het jongste ophogingspakket dateert uit de periode 17e eeuw tot heden en heeft een dikte van circa 120 cm. Een deel hiervan bestaat uit puin dat afkomstig zal zijn van de gesloopte kloosterkapel.

2. Zijn er binnen de verstoringsdiepte archeologische resten aanwezig? Zo ja, wat is hiervan de aard en datering?

3. Zijn er bebouwingsresten en/of andere (achtererf)sporen te relateren aan het 16e -eeuwse Clarissenklooster en de daaropvolgende periode als Latijnse School?

Van het klooster en de daaropvolgende Latijnse School zijn inderdaad bebouwingsresten aanwezig. Van de bebouwing op de hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp is alleen een brede achtermuur teruggevonden. Waarschijnlijk was dit de achtergevel van het materhuis van het klooster. Hierachter stond een vrijstaande kapel die haaks op de Nieuwstraat georiënteerd was. De kapel had een lengte van 24,5 m, een breedte van 8,5 m en een taps toelopende koorsluiting met kleine steunberen op de hoekpunten. Ook in de westelijke gevel waren, bij de hoeken met de zijmuren, kleine steunberen aanwezig. De ingang van de kapel lag waarschijnlijk in de noordelijke zijgevel (afb. 34). Van het binnenwerk zijn de fundering van het hoofdaltaar en funderingen van de koorsluiting (doksaa) gevonden.

Het hoofdaltaar lag centraal achter in het koor en had een afmeting van circa 2 x 1,35 m.

Het noordelijke deel van de koorsluiting bestond uit breed en aan alle kanten bepleisterd (opgaand) muurwerk. Dit vormde een deel van de triomfboog. Hierbinnen was mogelijk een tweede altaar aanwezig.

Het zuidelijke deel van de koorsluiting bestond uit een muur en een (doorgebroken) koepelgewelf waarin zich minimaal één of meerdere (verstoorde) graven bevonden.

Uit de periode waarin het voormalige klooster in gebruik was als Latijnse School zijn binnen- en buitenmuren, vloeren en goten aangetroffen. De meeste van deze resten zijn alleen globaal te dateren in de 17e-19e eeuw.

4. Zijn er aanwijzingen voor de veronderstelling dat het kloostercomplex bestond uit al aanwezige (woon)panden die zijn verbouwd tot klooster?

Of het complex bestond uit tot klooster verbouwde woningen is niet duidelijk geworden. Er zijn wel enkele muurdelen gevonden van bakstenen met het formaat van een kloostermop. Hiervan is de datering echter niet duidelijk, aangezien niet kon worden vastgesteld of er sprake is van hergebruikte bakstenen. In theorie kunnen dit een achtermuur en een zij- of binnenmuur zijn geweest van een groot huis dat haaks op de Nieuwstraat georiënteerd was.

5. Zijn er vondsten aanwezig die zijn toe te schrijven aan de verschillende gebruikers van de ruimte (kloosterperiode en Latijnse School)?

Vondsten of vondstcomplexen die met zekerheid uit de kloosterperiode dateren zijn niet gevonden. In een ophogings- of mogelijke sloopaag is een zalfpotje van roodbakkerd aardewerk gevonden dat gedateerd kan worden in de 16e eeuw.

Wel bleken in de vulling van de goten in de keuken enkele voorwerpen te liggen uit de periode van de Latijnse School. Tussen de voegen van een vloer in de kapel lagen een gesp en één sierbeslag, beide uit de 17e eeuw.

6. Wat is op basis van de archeologische gegevens de algemene bewonings-/bebouwingsgeschiedenis van de locatie?

Uit de boringen blijkt dat er dieper gelegen waarschijnlijk sprake is van bewoningslagen uit de periode 12e–14e eeuw. Deze zijn met name aanwezig aan de Nieuwstraat. Mogelijk gaat het om een voortzetting van de wijk met houten ambachtshuizen, zoals die in 1997 zijn aangetroffen op de opgravingslocatie Statenplein.

Het is mogelijk dat er in de 14e eeuw één of meerdere grote bakstenen huizen aan de Nieuwstraat stonden. Deze kunnen zijn opgenomen in de bebouwing van het Clarissenklooster dat vanaf circa het begin van de 16e eeuw op de hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp heeft bestaan. Het hoekpand zou het materhuis zijn geweest. Hierachter stond de vrijstaande kapel van het klooster. De locatie van de kapel is nog herkenbaar aan de gevellijn van de bebouwing aan de overzijde van de Augustijnenkamp. Ter hoogte van waar ooit de kapel stond, springt de gevellijn in en markeert met een lichte bocht de oorspronkelijke lengte van de kapel (afb. 9 en 15).

Na de Reformatie werd het materhuis in gebruik genomen als Latijnse School. De algemene 17e -eeuwse indeling van de school is waarschijnlijk tot in de 19e eeuw grotendeels hetzelfde gebleven. Dit is op te maken uit de plattegrond uit 1853 waarop een beschrijving staat van de verschillende ruimtes in het pand. In het deel waarop de keuken staat aangegeven waren goten aanwezig met daarin 17e-18e -eeuwse vondsten die inderdaad wijzen op het gebruik van de ruimte als keuken.

De bebouwing wordt in deze periode naar achteren uitgebreid en sluit aan op de westelijke gevel van de kapel. De kapel blijft gedurende een deel van de 17e -eeuw nog staan. Verschillende verbouwingen vinden plaats, waaronder een mogelijk nieuwe ingang of een uitbreiding daarvan in de noordelijke zijgevel, de plaatsing van een tussenmuur en het leggen een vloer met schrobputjes. De vloer bestaat ondermeer uit natuurstenen bouwelementen van de kapel. Na de sloop van de kapel wordt dit deel van het terrein onderdeel van de tuin van de rectorswoning van de Latijnse School. Het koor van de kapel lijkt nog tot in de 19e eeuw aan of boven het maaiveld aanwezig te zijn geweest. Dit is op te maken uit het feit dat de muren direct onder het huidige maaiveld aanwezig zijn en omdat het koor herkenbaar is in de kadastrale perceelsgrenzen op kaarten uit 1832 en 1854.

Met de sloop van de bebouwing op de hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp in 1910, verdwijnt het grootste deel van de bebouwing van het Clarissenklooster en de Latijnse School. Alleen het voorste deel van de bebouwing aan de Nieuwstraat 60 is nog behouden als restant van dit voormalige complex.

Voor vragen over dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior archeoloog, afdeling Ruimtelijke Realisatie van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Afb. 34. Boven: reconstructie (Nipides 2013) van de bebouwingssituatie uit de periode rond 1572, op basis van de kaart van Guicciardini (1581), de archeologische gegevens en bekende bouwkenmerken van 16e -eeuwse (Clarissen) kloosterkapellen. De huidige bebouwing is globaal (in rood) aangegeven. In lichtbruin is de contour van het filmhuis The Movies te zien. De gedetailleerde bebouwing hierbinnen betreft de reconstructie. Onder: ambtenaren van de gemeente Dordrecht vormen samen de omtrek van de kapel.

Literatuur

Balen Jz, M., 1677: *Beschryvinge der stad Dordrecht ect.*, Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Baarsel, M. van, 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd: de straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Hilversum.

Dalen, J.L. van, 1902: Het clarissen-klooster te Dordrecht. In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*. 27e deel, 1e aflevering. Red. Gonnet, C.J., J.J. Graaf, J.J. de Graaf, A.H.L. Hensen, M.P.J. Mölmann, E.H. Rijkenberg, Théonville, Leiden.

Dalen, J.L. van, 1931: *Geschiedenis van Dordrecht*, deel 1 en 2. Dordrecht.

Dorst, M.C., 2012: In de voetsporen van de gebroeders De Witt. Archeologisch onderzoek aan de Nieuwstraat 60-62. In: *Dordrecht Ondergronds 34*. Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Realisatie/Archeologie.

Dorst, M.C., 2009: Dordrecht, plangebied Nieuwstraat 60-62. Een archeologisch bureauonderzoek. In: *Dordrecht Ondergronds Brieffrapport 20*. Bureau Monumentenzorg & Archeologie van de gemeente Dordrecht.

Esseboom, C., 2003: *Minerva Dordracena. 750 jaar klassiek onderwijs in Dordrecht (1253 – 2003)*. Johan de Witt-gymnasium, Dordrecht.

Herwaarden, J., D. de Boer, F. van Kan en G. Verhoeven, 1996: *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Gemeentearchief Dordrecht.

Krol, H., 2012: <http://ilibrariana.wordpress.com/2012/02/29/lambertus-van-den-bos-sylvius-1620-1698/>

Rademaker, C.S.M., 1967: *Leven en Werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Uitgeversmaatschappij W.E. Tjeenk Willink, Zwolle.

Roest, B., 2008: De clarissen in de Noordelijke Nederlanden. In: *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Verhoeven & Van Engen 2008 (red.) Uitgeverij Verloren.

Stades-Vischer, M.E., 2006: *De voormalige HBS. Nieuwstraat 60-62, Dordrecht*. Bouwhistorische opname en waardestelling. Rapportage BBA, Utrecht.

Whitehead, R., 1996: *Buckles, 1250-1800*. Greenlight Publishing.

Wel, W.H.L., 1978: Iets over het gymnasium, de latijnse school en de grote-school te Dordrecht. In: *Kwartaal&Tekens van Dordrecht*, 4e jaargang nr. 4. Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.

Begrippen en afkortingen

antropogeen Bergsche Veld	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
Crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus donk Formatie van Echteld Formatie van Nieuwkoop Formatie van Naaldwijk Grote Waard	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren. Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap Afzettingen vanuit rivier Veenpakket (Hollandveen Laagpakket) Afzettingen vanuit zee De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13 ^e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator inversierug	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdroog, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1. Boorgegevens

Boormr.	laaggrens (cm - mv)	aard bovengrens	kleur	grondsoort	bijmenging	bijmengsel	bijmenging overig	inhoud	lithogen. Interpret.	Formatie	Opmerking
1	0		grijs	zand				bouwpuin.	bouwvoor		top MV=0,8 NAP
	80	antropogeen	donker bruingrijs	klei	zand1			keramiek	ophoging		17e eeuw en later
	170	antropogeen	bruin	klei	silt4		humus 1	leisteel	ophoging		
	190	antropogeen	bruingrijs	klei	zand1			bouwpuin, mossel	ophoging		
	255	antropogeen	lichtgrijs	klei	silt4		zandvlok, kleikluit	hout1, zandvlok, kleikluit	ophoging		
	300	antropogeen	donkerbruinzwart	klei	silt2		humus 4	hout, mest	slootvulling?		
	350	antropogeen	lichtbruin	klei	silt1			hout, leisteel, leer, baksteen	slootvulling?		
	390	antropogeen	lichtbruin	klei	silt1			veel rietresten, baksteen, leisteel	slootvulling?		
	530	antropogeen	lichtbruin	klei	silt2				komklei	Echteld	
	540	abrupt	roodbruin	veen				wortelhout	Hollandveen	Nieuwkoop	
Einde boring	560										
2	0										
	40		grijs	zand				puin, wortels	bouwvoor		top MV=0,8 NAP gestaakt na 4 x
3	0		donkerbruin	klei	zand1			bouwpuin	bouwvoor		verstoord
	115	antropogeen	donkerbruingrijs	klei	zand1			kleikluit, keramiek, mossel	ophoging		
	165	antropogeen	oranje	baksteen					puin/muur		
	180	antropogeen	donkerbruingrijs	klei	zand1			mestlagen, steengoed 1	ophoging		
	320	antropogeen	donkergrijs	klei	zand1			houtjes en houtschoor	ophoging		
	340	geleidelijk	zwart	klei	silt1			riet, hout, baksteenpuntje	komklei?	Echteld	antropogeen beïnvloed
	350	abrupt	donkerbruingrijs	klei	silt3				komklei	Echteld	
	400	abrupt	roodbruin	veen	klei1			wortelhout	Hollandveen	Nieuwkoop	
Einde boring	420										
4	0		donkerbruinzwart	klei	zand2						
	130	antropogeen	donkergrijs	klei	zand1			baksteenpuntje	ophoging		
	170	antropogeen	grijs	zand				mortel, baksteen	voet fundering kapel		
	195	antropogeen	donkerbruingrijs	klei				bot	ophoging		
	240	antropogeen	roodbruin	veen				steengoed fragm.	ophoging		
	260	antropogeen	donkerbruinzwart	klei			humus 4	mossel, mortel	slootvulling?		of ophoging
	270	antropogeen	zwart	klei			humus 4	mest	slootvulling?		of ophoging
	328	antropogeen	zwart	klei	zand1		humus 4	mortel, riet, schelp, leer	ingraving/slootvulling ?		of ophoging
	410	antropogeen	zwart	klei	silt3		humus 4	riet	sloot/kom?	Echteld?	of ophoging
	418	geleidelijk		wortelhout					kom	Echteld	
	440	geleidelijk	roodbruin	veen					Hollandveen	Nieuwkoop	
Einde boring	450										